

МИЛОВАН РАДОВАНОВИЋ

АНТРОПОГЕОГРАФСКЕ И ДЕМОГРАФСКЕ ОСНОВЕ РАЗВОЈА НАСЕЉЕНОСТИ У СРБИЈИ

Развој насељености до другог светског рата

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Рад, који се у овој књизи *Зборника радова* Географског института „Јован Цвијић“ САНУ предочава пажњи научне и стручне јавности, представља унеколико измењену и скраћену верзију ауторовог текста који је чинио саставни део студије *Развој насељености у Србији*, урађене у оквиру реализације Пројекта о становништву Србије почетком осамдесетих година, под руководством академика М. Маџуре. Целокупну студију, под наведеним насловом, написали су др М. Радовановић, др Ј. Илић и др М. Ранчић, где је аутор овог текста обрадио географски положај као чинилац развоја насељености Србије и развој насељености Србије до II светског рата (односно до 1948. године). Наведена студија је уз остале четири студијске целине Пројекта, приказана на научном скупу „Становништво Србије почетком осамдесетих година“ 27—29. маја 1985, у организацији Српске академије наука и уметности — Одељење друштвених наука, Одбор за проучавање становништва. Научни скуп је имао југословенски карактер, јер су у њему суделовали еминентни југословенски стручњаци из различитих области науке о становништву, међу којима је више њих наступило у својству позваних опонената. После научног скупа студију су рецензирали академик Милош Маџура и академик Обрен Благојевић и своје оцене писмено саопштили маја месеца 1986. године.

С обзиром да је студија тако писана и компонована да је сасвим јасно разграничење ауторства њених појединих поглавља, у рецензијама академика М. Маџуре и О. Благојевића може се тачно видети које су квалификације, примедбе и сугестије упућене сваком делу студије, односно сваком аутору понаособ. Општа примедба рецензената „да се осећа недостатак једног општег теоријског оквира проучавања насеља и насељености“ (М. Маџура), односно да „недостаје један широк поглед на целу ову материју, а посебно указивање на начине решења за низ проблема у овој области“ (О. Благојевић, с позивањем на дискусију Ј. Малачића) у принципу стоји, ма да није подједнако релевантна свим поглављима студије. Поступивши по сугестијама академика М. Маџуре да из целе студије издвоји свој део као посебну целину, која са осталима није у органској вези, М. Радовановић је концепцијски и садржајно фиксирао овај свој рад. Његову теоријско-методолошку основу чини дијалектичка

Др Милован Радовановић, научни саветник, Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Београд.

веза просторних, антропогеографских, историјско-географских и демографских чинилаца и појава у процесу настајања битних диференцијалних карактеристика развоја насељености на данашњој територији СР Србије, што подразумева и акцептирање утицаја из њеног балканског и средњоевропског окружења. Тиме је не само имплицитно, већ по низу аспеката и конкретно, уведена она теоријска основа која се највећим делом заснива на Цвијићевој антропогеографској концепцији, као и на најбољим тековинама наше историјско-географске, социолошке и демографске науке. У вези с тим помињемо да је аутор овог рада објавио последњих година више прилога који су непосредно везани за разноврсну тематику развита становништва и насељености (уопште*) и да је израдио целовиту студију о развоју насељености Србије до најновијег времена. У њеном опсегу је нарочита пажња посвећена антропогеографском процесу и демогеографском развиту Косова и Метохије као једној од најактуелнијих тема савремених друштвено-историјских, етнодемографских, етногеографских и геополитичких збивања у Србији, Југославији и на југоистоку Европе. Тиме се у потпуности удовољава сугестији рецензента да тзв. „косовска ситуација“ задобије и у овом ауторовом прилогу пуну научну и друштвену актуелност.

Према томе, овај рад представља први део ауторове студије о антропогеографским и демографским основама развоја насељености у СР Србији. Други део, који обухвата период од другог светског рата до данас, биће објављен у наредном броју „Зборника радова“ Географског института „Јован Цвијић“ САНУ

ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ ТЕРИТОРИЈЕ СР СРБИЈЕ

Проматрајући географски положај територије СР Србије као просторну (релативно константну) и историјску (променљиву) категорију, у односу на остале јужнословенске земље, средишњу, западну и источну Европу, јужне и југоисточне области Балканског полуострва, јадранско и остало централно Средоземље, источно Средоземље и југозападну Азију, истичемо на првом месту транзитне, посредничке и централизујуће особине Србије, које су се на различите начине испојиле кроз све притоисторијске и историјске епохе и снажно утицале на демографски развита у целини, посебно на његове природне и миграционе токове, као и на генезу, морфолошку и функционалну диференцијацију насеља, размештај и територијалну организацију становништва и људских активности, етнобиолошке, етногеографске и културно-цивилизацијске процесе.

Главне карактеристике географског положаја Србије проистичу из чињенице да она захвата централну област, тј. окосницу Балканског полуострва, да се својим северним делом простире кроз најкомуникативнији део перипанонског региона и да у свој састав укључује јужни део Панонског басена који је чвориште свих великих панонских река и њихових значајнијих притока. Оваква територијална и регионална структура Срби-

---

*) М. В. Радовановић: *Просторне детерминанте и фактори демографског развита у СР Србији*, „Статистичар“, бр. 10, Београд 1982, стр. 213—227; исти рад је објављен у гласилу Научног друштва СР Србије „Научни преглед“, бр. 12—13/1985, стр. 345—349; *Главне карактеристике демографског развита Србије*, у зборнику „Социјалистичка Република Србија“, 1 том, изд. НИРО „Књижевне новине“, Београд, 1982, стр. 149—171; *Становништво као аутономни биосоцијални и географски систем*, „Зборник радова“ Географског института „Јован Цвијић“ САНУ, књ. 40, Београд, 1988, стр. 167—178; *Људске миграције као компонента и чинилац друштвено-историјског и географског процеса*, „Гласник“ Српског географског друштва, св. LXIX, бр. 1, Београд, 1989, стр. 19—32; *Geografski prostor i društveno-istorijski proces*, u Zborniku radova sa naučnog skupa „Jugoslovenski geoprostor“, изд. Centra za marksizam Beogradskog univerziteta, Beograd, 1989, стр. 9—16.

је представља резултат бурних историјских збивања, културних, етногеографских, политичких и економских појава и утицаја. Преко територије Србије воде неке од најмаркантнијих природних граница које раздвајају регионе различитих природних потенцијала и друкчијег културно-историјског развитка током дуготрајних временских раздобља. Такав положај, који, на једној страни, укључује хидрографски чвор великих панонских река и природну и културну границу између Балканског полуострва и средње Европе, а на другој страни, Моравску и Моравско-нишавску удолину, са усмеравајућим и централишућим деловањем на све облике културних струјања, био је од најстаријих времена, односно првих нам познатих друштвеноисторијских догађаја на овом простору, природно предодређен за учестале историјске промене, за кретање и насељавање народа различитих антрополошких својстава, за војничке и цивилизацијске експанзије различитог смера, карактера и интензитета.

Претежно лонгитудинални правац ширења евроазијских цивилизација преко јужних и централних области Србије, са значајним везама и утицајима које су каналисали западни попречни правци, предиспониран је особинама њеног географског положаја и морфотектонског склопа Балканског полуострва. То су, по Ј. Цвијићу, „особине спајања и прожимања”, заправо особине узајамног повезивања и прожимања различитих географских целина, дакле, особине које „олакшавају ширење свих појава кретања, атмосферских, биолошких, и оних најразличитијих, која потичу од људског рада, цивилизација, узбурканости”¹⁾. Сва ова кретања, од оних која припадају сфери природних процеса, до оних која образују комплекс културно-историјских, етничких, политичко-географских, антропогеографских и демографских појава, каналисана су, усмеравана и олакшавана уздужним депресијама и путевима и попречно оријентисаним правцима и усецима, при чему су многа важна привредна, културна и политичка чворишта формирана на њиховим укрсницама. Из свих тих разлога, географске особине спајања и прожимања, особито карактеристичне за централну и јужну Србију, са знатно даљим дометом него што је то територија њиховог непосредног простирања и утицаја, представљала је једну од најбитнијих група физичкогеографских и историјско-генетских фактора развоја насељености. Но када имамо на уму да потпуна географска отвореност Србије према северу и северозападу и особеност најкраће повезаности са областима на југу и југоистоку, уједно условљавају и изложеност простора Србије свим облицима кретања која полазе из њеног окружења и која се природно концентришу и усмеравају дуж најкраћих и најпроходнијих праваца, онда није необично да се у многим класичним делима овакав положај историјски процењује као неповољан. У том смислу и Вук Караџић скреће пажњу тзв. „културне Европе” на српску географско-историјску ветрометину: „... Србљи у много незгодније лежећој, са свију страна отвореној, страни државама окруженој земљи, борили су се сами собственима својим средствима, смео рећи непознати целој Европи”²⁾. У вези са сложеном балканском геополитичком констелацијом с краја XIX и почетка XX века, Ј. Цвијић оцењује тадашњи неповољни положај Србије следећим речима: „Изнемогла од два рата, које је пред Берлинским конгресом војила са Турском, поражена резултатима овог Конгреса (...) такозвана независна Краљевина Србија потпала је после Берлинског конгреса под економски, а затим и политички утицај Аустро-Угарске, постала је готово њен вазал (...) Наша земља даје класичан пример како рђав гео-

графски и економски положај може изазвати и унутрашњу анархију. По поред економске постоји и политичка опасност по Србију. Њена мала територија остаје само за неко време да врши улогу уметка између Аустро-Угарске и ојачале Краљевине Бугарске, која је двапут већа од Србије. Таква економски угашена политичка територија не може се као самостална дуго одржати". Знатно касније, у поводу акутних питања политике, развојне и цивилизацијске дезинтеграције југословенског простора, аутор овог рада је — имајући посебно у виду особености положаја централнобалканских области наше земље у савременој европској политичкогеографској констелацији — између осталог нагласио да је „југословенски геопростор географски, цивилизацијски и уопште историјски предодређен и за интеграционе и за дезинтеграционе токове различитог карактера и домета. То је његова географски и историјска реалност, његово латентно својство, чињеница прошлости и садашњости"³).

У разматрањима о вези између развоја насељености Србије, њеног макрорегионалног положаја и природног склопа, треба поменути и утицаје које су у том погледу обавиле у односу на Србију области према којима се она непосредно отвара. Панонски басен, као интегрални део средње Европе, који са перипанонским појасом обухвата чеоу северну страну Србије и Југославије и развијена и густо насељена подручја Посавине и Подунавља, имао је значајну и специфичну улогу у целокупном просторно-демографском и антропогеографском развоју јужнијих крајева. „Са те северне, широм отворене, и са осталом Европом тесно узајамно повезане, континенталне стране наше земље као дунавске државе извршене су, поред многих других историјских кретања, сва главна насељавања наше земље и осталог Балканског полуострва, почевши још од илирско-трачко-грчких, преко келтских, до јужнословенских сеоба. Осим ових главних насељавања (...) са северне и северозападне стране су и до најновијег доба продирали непријатељска завојевања"⁴). На супротној, јужној страни, особине спајања и прожимања су олакшавале економске, културне и политичке везе са Византијом и осталим земљама Средоземља као главне гравитационе области за јужну Европу, северну Африку и југозападну Азију. Зато је разумљиво што је демографска, економска и политичка експанзија Србије све до турске најезде била окренута јужним областима Балканског полуострва и што је најгушћа концентрација становништва и насеља била у плодним котлинама и удолинама — Косовској, Метохијској, Дримској, Зетској, Моравској и др., као и у бројним суседним жупама. Историјски и географски условљена промена часоне гравитационе стране Србије је била и остала све до сада од огромне важности за сукцесивне процесе демографског и антропогеографског развоја и њихове диференцијалне карактеристике. И колико је год територија Србије повремено бивала изложена пустошењу и коренитим етнодемографским и културним променама, са огромним демографским губицима и поремећајима у природном кретању становништва, толико је, на другој страни, тај исти простор, од првих неолитских култура па све до сада, представљао област типичног демографског, антропогеографског и културног реципијента⁵). Такво својство је дошло до изражаја и у новијој историјској епохи, са стварањем југословенске државне заједнице, посебно током послератног 45-годишњег развоја, који условљава нове елементе и чиниоце валоризације положаја СР Србије у целини, као и њених главних регионалних целина. Наиме, „изложеност" њеног географског положаја

представља и даље латентну особину, али у овом периоду нарочито долазе до изражаја одребене предности интеррегионалног карактера. Разграђавањем и интензивирањем својих просторно-функционалних веза са земљама централне, јужне и источне Европе, СР Србија, у склопу СФР Југославије, емитије географски условљене предности свог кључног подунавског и централнобалканског положаја, и то не само на бази посредничке функције, већ још више јачањем и уклапањем сопствених капацитета у токове регионалног развоја и међународну поделу рада⁶⁾.

Централишућа, центрипетална својства географског простора Србије манифестовала су се увек у релативно стабилним друштвено-историјским приликама, као и у појединим периодима судбоносних геополитичких, културно-цивилизацијских и социјалних процеса, вишеструко делујући на просторне системе и људске популације у свом окружењу. У периодима повољним, интегративних историјских констелација, гравитациона снага ових дејстава захвата различите елементе из тог хетерогеног окружења, оживљава процесе преразмерштаја људи и материјалних добара и испољава снажну тежњу ка организованости — почев од државно-политичке, па до свих других разнородних облика организације људи, насеља, производње, културе. Отуда је географски простор Србије задобио поменуто својство демографског, етничког, културног и економског реципијента, из кога је и проистекла његова посебна улога у политичком организовању територије. Она има своју објективну географску и историјску основу која сублимира везе и функције датог простора са историјским процесом, његов централишући утицај са политичком организацијом територије и токовима кретања људских популација, изражавајући дијалектичку повезаност физичкогеографских фактора са просторно-функционалним, историјским, демографским и антропогеографским процесима у најширем смислу речи.

Узгред помињемо да сличне примере централишуће улоге у односу на демографска кретања, развој насељености и политичко организовање територије, налазимо и у другим европским земљама (посебно су маркантни примери Париског, Лондонског, Бечког и Московског басена). Међутим, у конкретном случају треба нарочито узети у обзир суштинске промене геополитичког, антропогеографског и економског положаја Србије (средњосековна Србија, Србија у склопу Турске империје, српске земље под аустријском и угарском управом, Србија као Кнежевина и Краљевина пре и после балканских ратова, Србија у склопу Краљевине Југославије, најзад Србија у саставу СФР Југославије, са две аутономне покрајине и територијом тзв. „уже Србије“, која је политичким насиљем доскорашње господареће врхушке преименована у бесловесни појам „територија СР Србије“ или територија САП“, ван сваке историјске, политичке, те и елементарне логике, да би тек 28. марта 1989. године редефинисан и реинтегрисан политички статус Србије као државне целине у саставу југословенске Федерације). Све те промене су се увек одражавале на развој насељености и демографска кретања, која у периоду после II светског рата, особито од 60-тих година, попримају нарочите карактеристике, условљене завршним стадијумом демографске транзиције (Војводина и највећи део уже Србије) убрзаном урбанизацијом и деаграризацијом, која се одвија у значајној „демографске ерозије“ пространих области и концентрације становништва у градовима и приградским зонама, са крупним структурно-динамичким променама у развоју становништва и насељености уопште, и особитим демографским, просторно-демографским и етногеографским крета-

њима у САП Косову, у коме је, као последица високе репродукције становништва, цивилизацијске, етнополитичке и националистичке великоалбанске гетоизације формиран пол најгушће регионалне концентрације становништва не само у СР Србији, већ и читавој Југославији. Из свих тих разлога, савремени диференцијални и поларизовани развитак становништва и насељености у СР Србији представља веома значајну компоненту њеног антропогеографског и политичкогеографског положаја у Југославији и у односу на суседне земље европског Југоистока.

Основне историјско-географске, историјско-демографске и етногеографске особености развоја насељености Србије до Првог српског устанка

Расправљајући о насељавању Балканског полуострва миграцијама народа који су продирали преко његове северне периферије, Ј. Цвијић напомиње да „уколико су инвазије са севера више продирале у унутрашњост, утолико су се оне више губиле и понекад се раздробљавале (...) Само народи који су били многобројни и јаки успели су да очувају своје етничке особине и да се ту развијају. Других је нестало“). Срби припадају оној групи народа који су се не само одржали на балканском простору, већ су ту успели да упоредо са Бугарима развијају и обнављају свој државни, друштвени, економски и културни живот и да суштински утичу на стварање нужних историјских и политичких услова за изграђивање државности и очување етнокултурне самобитности осталих југословенских етничких заједница. И док су се Мађари распрострли до јужних ивица Панонског басена, организовавши у његовом средишњем делу прву стабилну државну творевину, Срби су се упутили на југ, дуж уздужних и попречних удолина, продревши веома далеко, знатно изван познијих средњовековних и данашњих граница српске државе. За западне суседе Срби су имали Хрвате и приморска племена Дукљане, Травунце и Захумљане, а на североистоку, истоку и северу Бугаре и Аваре, који су дуже времена владали Сремом, а по свој прилици и Горњом Мезијом. Историјскогеографско језгро српског народа чинили су масивна планинска област старе Рашке и приморска Зетска област са суседним крајевима и жупама, граничећи се на југу Проклетијама. По К. Јиречеку, ова област је имала владајући положај над околним долинама и чврсто се одржавала према Аварима, Бугарима и Угрима. Српско име се постепено преноси и на суседна племена у Захумљу, Травунији и Паганији, као и на словенски живаљ у долинама Дунава и Тимока. Од XI до XIV века српска етничка и политичка експанзија одвијала се ка југу, југозападу и југоистоку, дуж централнобалканских уздужних окосница и попречних праваца између јадранског, косовско-метохијског и моравско-вардарског подручја, која су задобила улогу главних миграционих и трговачких спона и посредничку функцију у економском, културном, етничком и политичком погледу.

Изграђивање политичког, демографског и етничког језгра Србије у централним деловима Полуострва, особито на Косову, Метохији и суседним жупама и крајевима, дакле у областима где се укрштају скоро сви значајнији уздужни и попречни путеве, условило је распрострањавање српске државе на знатно већем простору него што су то рашко и зетско језгро. Због тога су се до турске најезде највећом насељеношћу, привредним и културним развојем, одликовали управо поменути централни и јужни кра-

јеви. Овде су учвршћени феудални производни односи и расточене су институције родовско-племенски друштвене организације, које су се у већој свежини одржале код арбанашких и влашких сточарских група. Територијална експанзија српске државе била је праћена и учесталим етничким померањима, етничким симбиозама, асимилацијама и амалгамизацијом између Срба, Влаха, Арбанаса, Бугара и осталих словенских и несловенских скупина између Јадранског, Јонског и Егејског мора. Особита, економски и културно централизујућа улога Јадранског приморја и осталог Средоземља, снажно је деловала на политичку, привредну, демографску и етничку историју средњовековне Србије, те и на преразмештај и концентрацију становништва. У вези с тим, Д. Туцовић истиче да је у оно време „Јадранско море била гравитациона тачка не само трговинскога већ и политичкога живота српског народа. Само се тим утицајем може објаснити што је у средњем веку најживљи политички живот народа био баш у областима Јадранског мора, дакле у областима које су биле не у центру, већ на западној граници нашега етнографског простирања. Са гравитирањем ка Јадранском мору померила се наравно и та граница нашега народнога елемента”⁸⁾. Из тих времена датирају економски, етнички и културни услови настајања историјско-географског и геополитичког појма „Старе Србије”, који су још у XIX веку употребљавали многи истраживачи ових крајева, а који се неосновано у данашње време, од неких аутора, тумачи као националистичка и хегемонистичка оријентација српске антропогеографске и етнолошке науке.

На другој страни, крајеви Србије ближе њеним северним границама у перипанонском простору, где спадају Мачва, Шумадија, Посавина, Поцерина и Подунавље, са источним делом доњег Подриња, долинама Колубаре, Велике Мораве, Млаве, Пека и Тимока, налазили су се дуго ван средишњих области етничког простирања Срба и имали су ексцентричан положај у односу на демографско, привредно, културно и политичко језгро српске средњовековне државе. Веома приближени Панонском басену, потпуно отворених северних граница Полуострва, ови крајеви данашње уже Србије били су столећима изложени упадима разних народа. Због таквог историјско-географског положаја, северни крајеви Србије су у непосредном суседству са једном пространом облашћу која се у антропогеографско-етнографском смислу понашала као рецепијент народа. Зато Ј. Цвијић оновремену историјско-географску функцију Панонског басена у односу на Србију означава као неку врсту „медијума за паркурирање, за пројуривање и протрчавање (. . .) Значајан факт: басен, равница, културно и етнографски стран и одбојан, изолује и спречава културно продирање са севера скоро више но високе планине које растављају државе и народе”⁹⁾.

Турска најезда, долазећи са југоистока, супротног правца свим дотадашњим и познијим освајачким походима ка територији Србије, проузроковала је корените промене у целокупном комплексу историјских, привредних и демографских фактора развитка насељености у Србији. На удару освајача најпре су се наша густо насељена јужна и централна подручја, чије се становништво једним делом помера ка северу. Стога крајеви између Саве и Дунава, на једној страни, и Јастрепца и Копаоника, на другој страни, убрзо задобијају такав значај у демографској, културној и политичкој историји Србије, какав раније нису имали. У њима се оснивају многа нова насеља и увећавају већ постојећа. Градови, у првом реду Београд и Смедерево, стичу чеони положај и важне привредне, стратегиј-

ске и културне функције. Привремена стабилизација историјских прилика била је прекинута даљом турском експанзијом на север и северозапад, која је скоро сасвим подрила дотадашње привредне и културне тековине и нормални демографски развитак. Становништво северних и моравских подручја Србије бива сасвим проређено масовним пресељавањем у Панонски басен, у Босну, насилним одвођењем у северозападне области Полуострва и у Малу Азију. Многа насеља се измештају на теже приступачне терене, дезорганизује се до тада развијена земљорадничко-сточарска и рударска привреда, трговина и занатство. После пропасти Деспотовине (1459) највише су настрадали и опустели крајеви уз Моравску удолину, док су се насеља брдских крајева у већем броју одржала. Ови бурни историјски и антропогеографски процеси условили су да је почев од краја XIV века „испремештано скоро све становништво на простору од Велешке клисуре на Вардару па до Загребачке горе. А главну масу тих што се крећу и насељавању чини динарско становништво, чији су главни део стари Рашани, народ српске средњовековне државе. Струје које премештају становништво стицале су се више од четири века у Србију, скоро исто толико времена у Далмацију; прелазиле су Дунав, Саву, Уну, Купу, чак и Драву и насељавале су Банат, Бачку, Барању, Срем и Славонију, Хрватску, Штајерску, Крањску; прешле су на многа острва или отоке Јадранскога мора, у Истру, у околину Трста, чак неке слабе струје у Горицу. Прелазиле су у Италију, поглавито у млетачку област и у Абруце; затим у Ердељ и јужну Русију”¹⁰). Према томе, током низа историјских периода развиле су се миграције различитог карактера и интензитета и шароликог етничког састава, у коме, осим доминантне масе српског живља, учествују и многе друге етничке групе, као и етнички флотантне скупине, које се кроз етнобиолошке процесе и социјално-културну мимикрију делимично или потпуно утапају не само у сродне, већ и у друге народе битно друкчијих етнографских обележја (Срби у Хрвате, али и у Мађаре и Арбанасе, старобалкански Власи у Србе и Арбанасе, македонски Словени у Србе, Бугаре, итд.). Миграциона динамика се одликује великим сеобама читавих делова српског народа (тзв. историјске миграције), затим вековно активним, просторно усмереним и каналисаним, етапним пресељавањима Срба, Црногораца, Арбанаса, Македонаца и др. (метанастазичка кретања), присилним и избегличким миграцијама у периодима ратова, устанака, одмазди, феудалне и племенске анархије, инверсним кретањима Турака, Арбанаса и Срба, исламизираниог словенског живља из Босне, Санцака и других крајева, номадским и полуномадским кретањима, досељавањем Јевреја, Грка, Јермена, Цинцара, Турака, Немаца и других етничких скупина у српске крајеве и неке градове, откидањем тзв. „егзотичних оаза становништва”, које се, најчешће, завршава или биолошким изумирањем (Черкези на Косову), или постепеном асимилацијом (српски ускоци око Птуја и Марибора, претапање Срба у Румуне у Алмашу, икаваца у Србе горњег Подриља, сливање са Русима и Украјинцима у „Славјано-Србији” и разним местима широм Русије), организованим насељавањем великих маса српских пресељеника у Војводини, колонизацијом Немаца, Мађара, Словака, Русина, Румуна у Војводини, итд. Избегличке и присилне миграције Срба захватале су повремено велику масу становништва и уносиле су крупне промене у развитаку становништва и карактер насељености, друштвене, етничке и културне односе, многих крајева, да би неке од њих попримиле специфичне карактеристике; добар пример за то су најстарији српски до-

сељеници у северној Хрватској и Словенији, које су Турци у XVI веку присилно довели у турску крајину чак из Новопазарског санџака, из околине Призрена, из шарпланинских жупа и метохијске Подрине, да би ти исти Срби „ускакали“ преко Бихаћа у Жумберак и Крањску, прелазећи на страну хришћана¹¹⁾). На другој страни, Турци су већ на почетку друге половине XV века присилно раселили по Царевини на стотине хиљада Срба, предузимајући овакве етноцидне и геноцидне погrome и касније, по правилу увек у узбурканим временима ратова и устанака. Истина, треба признати, да су турски властодршци, углавном из економских и политичких разлога, понекад опраштали грехе бунтовницима и позивали избегли српски народ да се врати на своја угашена огњишта.

Изузимајући повремене фазе стабилизације друштвених и економских прилика, побољшања личне и имовинске сигурности, Србија је својим највећим делом, нарочито од периода сузбијања Турака из Панонског басена крајем XVII, па све до последњег аустро-турског рата крајем XVIII века, као и за време устанака 1804. и 1815. године, представљала ратно оприште. Свакако да су такве прилике условиле сукцесивне промене у гези насеља и насељености уопште, те и у целокупном привредном и друштвеном животу. Малобројно становништво, живећи у забаченим крчевинама и градећи станишта и насеља од покретних брвнара, или се склањајући са стоком по збеговима, скоро је сасвим напустило земљорадничку привреду. „Место земљорадњом свет се све више почиње бавити сточарством. Стока се у богатим шумама лако хранила, а била је и доста лако покретна, што је у оним несигурним временима много значило“¹²⁾).

Значајне разлике и промене у политичко-географском положају српских земаља, условљене географским фактором и историјским процесом (овде се мисли, у првом реду, на „северну Србију“, тј. крајеве северно од Нишаве, Ибра и Копаоника, затим на јужну и југоисточну Србију, Косово са Метохијом, новопазарски крај, као и на Војводину), проузроковале су умногоме и друкчије карактеристике развитака становништва и насељености на њиховим територијама. Тако Б. С и м о н о в и ћ процењује да је у XVI и већем делу XVII века просечна величина села у Србији износила 100. становника по једном насељу, што је три пута мање од просечне величине насеља у опсегу *Дечанског властелинства* из година 1343—1345. Међутим, још увек су нека од њих била прилично велика и за садашње појмове о величини сеоских насеља (тако је, на пример, село Милошевац код Велике Плана, према турском попису из 1529. године имало 1734. становника). Просечна густина насељености „северне“ Србије износила је у то време око 9. ст./км², такође око три пута мање од густине становништва у *Дечанском властелинству*¹³⁾. Северна Србија је ипак, и после пада *Деспотовине*, у XVI веку имала релативно повољну ситуацију насељености, о чему говори и студија О. Л. В а г к а п а, на коју се А. У р о ш е в и ћ ослонио код приказа становништва Балканског полуострва у означеном периоду. Само у Смедеревском санџакату (чије западне границе из тих времена нису јасне) турским пописом је забележено у првој половини XVI века 106.861 хришћанско и 2.367 муслиманских домаћинстава (укупно 109.228), док је Крушевачки санџакат, истина знатно мањи од претходног, са Нишом, Лесковцем, Бованом и другим местима, имао 25.759 хришћанских и 881. муслиманско домаћинство. Но ови крајеви су од краја XVII и нарочито првих деценија XVIII века тако опустошени, да Б. С и м о н о в и ћ процењује густину насељености 1721. год. на свега 1,5 ст./км²; по истој

процени она се 1735. повећава на 3 ст./км², крајем XVIII века на 8 ст./км², а 1803. год. на близу 13 ст./км². Као поприште аустро-турских ратова 1683—1699. и 1716—1718. Србија је страховито опустошена. О томе сведоче два документа са почетка аустријске окупације Србије (1718—1739): извештај грофа *Најперта* Дворском ратном већу и карта коју је израдио капетан *Еншелвиц*. Пошто су забележена настањена и опустела насеља (обухват није био потпун), на целој територији окупиране Србије са Крајином било је 644. настањених и 386. опустошених насеља. Највише је настрадала Крагујевачка нахија где је забележено 164. опустелих, према свега 38. настањених насеља; у Ресавској нахији тај однос је 54. према 38; најбоље стање је било у *Ваљевској нахији* где нема опустелих насеља, и у *Шабачкој нахији* са највећим бројем „поданика“ (под „поданицима“ или „подложницима“ треба подразумевати пореске обвезнике или домове). Београд је 1717—1718. имао 494. поданика, Богатић 44, Ваљево 20, а Крагујевац, Чачак и Сталаћ ни једног. Чиновник Дворске бечке коморе *Alter* процењује насељеност окупиране Србије за 1721. год. на 4.000 породица, што је више него у *Најпертовом* извештају. Из тога *Д. Ј. Поповић* закључује „да се народ почео враћати свом огњишту“. Исти аутор сматра да се процена насељености и бројности житељства Србије за то историјско раздобље може још боље извести на основу података православне цркве, поготову из 1735. год., када је владао мир. *Београдска митрополија* је тада имала у Београду 500—600 домова, а у 46. парохија са 166. насеља 5.485. домова, док је *Ваљевска епархија* обухватала 209. насеља са око 4.000 домова (укупно између 9.085. и 10.085. домова). *Д. Ј. Поповић* сматра да овај број треба повећати за 20% „као вероватни проценат броја домова који из било ког разлога нису били пописани“, те би по овој процени окупирана Србија, без Крајине, пред крај аустријске окупације имала око 12.000 православних домова, што значи 72—84.000 душа (просечна величина породице се одређује на 6—7 чланова). Када се томе дода око 15.000 католика, онда то чини 90—100.000 људи, или 4—5 ст./км².¹³⁾

У раздобљима од друге половине XVII па до краја XVIII века није само северна Србија била изложена пустошењу и расељавању. Током двају узастопних продора Аустријанаца дубоко на југ централних области Балканског полуострва, становништво Старе Србије, понајвише из Косова и Метохије, предвођено православним свештенством, устало је против турског јарма и после пораза Аустријанаца у масама се повлачило пред репресалијама у северне области. Овим миграцијама покренуто је српско становништво и из моравских, шумедијских и источносрбијанских крајева. На тај начин, косовско-метохијска струја, сливајући се на вардарском, образовала је заједно са становништвом Ибра и Западне Мораве, око Смедерева и Пожаревца, из Хомоља и тимочке области, снажне емиграционе таласе који су у више наврата (по *Ј. Цвијићу* осам) прелазили Саву и Дунав и насељавали Банат, Бачку, Срем, Славонију и Ердељ. Они су продрли далеко на север и североисток, до Будимпеште, Сент Андреје, насељавајући северну Угарску у Буру, Вацу, Коморану. У источном делу Панонског басена прешли су реку Мориш и задржали се у Араду, Вилагошу, Батањи, Лугошу, Карансебешу, Алмашу итд., да би се на тој страни, од 1750—1752. године, откинула даље ка истоку јака српска струја која је насељавала тадашњу јужну Русију, односно Херсонску и Јекатеринославску губернију, због чега је део ове територије, са стотинак српских насеља, назван Славјано-Србија. Но сеобе под патријарсима (1690. и 1737.), које

се везују за Метохију и Косово као матична подручја, не представљају једину и, у коначном ефекту, одлучујућу, компоненту косовско-метохијске струје. Та струја се формира и пулсира већ од прве половине XV века, због чега је Ј. Цвијић означава као једну од најстаријих, и „обухвата миграције из целе области између Скадра и Копаоника”. Срби, њоме покренути, обухватају и српски живаљ из северне и средње Албаније, као и македонске Словене из западне Македоније, и насељавају Копачничку жупу, Темнић, Левач, долину Мораве, долину Ресаве, котлине источне Србије све до Зајечара (Звижд, Хомоље, Млава, Црна Река, Сокобањска котлина, шопску зону, затим Топлицу, Јабланицу, Пусту Реку, Ветерницу, долину Јужне Мораве између Лесковца и Бујановца, околину Ниша (Заплање итд.). Њена македонска компонента иде на север све до Београда, „где још данас чини већину становништва у Палилули”, до Смедерева, Гроцке и Великог Градишта¹⁴). Њој се прикључују и групе арбанашких Климената (по Ј. Цвијићу су то Миридити), које „су на путу око Ваљева масакрирали Турци”, те је само мали број арбанашких породица успео да пређе Саву и да се настани у сремским селима Ртковцима и Никинцима, где су се асимилovali са Хрватима и Србима¹⁵).

О броју миграната који су прешли Саву и Дунав, те и о уделу метохијско-косовских Срба у њима тешко је судити. По неким изворима, емиграција из 1690. године, покренута у Метохији, на Косову и суседним крајевима Србије, обухватила је 37.000 породица. Без обзира на то колико је ова процена тачна, несумњиво је да је број пресељеника морао бити велики, о чему сведоче две битне чињенице: јужни и неки други крајеви Србије које смо напред поменули су тада скоро опустошени, док пространа панонска област добија масу новог становништва које Аустрија прихвата ради обезбеђења својих јужних граница. Убрзо затим, у XVIII веку, аустријска државна управа, најчешће према унапред припремљеним плановима и под руководством стручних лица, спроводи генералну реконструкцију целокупног насељског система и у таква плански грађена села територијално распоређује и организује новопридошло и затечено становништво. Насупрот томе, аутентични извори сведоче о судбоносним последицама масовних пресељавања становништва из јужних крајева Србије. У плодним јужним котлинама, особито у Метохији, гасе се многа земљорадничка насеља. „Дреће је избијало и расло свуда, по старим путевима, по рушевинама села и старих цркава; а готово цела се област брзо покрила жбуњем и шумама, где-где готово непроходним¹⁶”. И. С. Јастребов помиње да је после 1690. године у Призрену остало само 55 домова хришћанских, а да су „последњих година XVII столећа на житној пијаци траву косили”. Позивајући се на *Hamera* и српски летопис, исти аутор каже да су Турци после пораза Аустријанаца код Качаника „многе Немце опустили на веру” „а све Србе хришћане предали мачу¹⁷”. Отуда ови догађаји, као и позније сеобе, значе преломни тренутак за етничку, политичку и културну историју Косова и Метохије, уносећи радикалне промене у развитак становништва и насеља, њихова структурна и функционална обележја. Наступа етничка смена становништва досељавањем арбанашких Малисора и Миридита, уз које продиру и групе црногорских усељеника од Куча, Васојевића, Пипера и других. Исељено земљорадничко становништво замењују сточари, чија је привреда екстензивна и захтева велике површине. Осим тога, наступају значајне промене у друштвеним и економским односима, у начину запоседања територија и коришћења земљи-

шта, а посебно у међусобним односима преосталих староседелаца и досељеника.

У том процесу трансформације насељености и делимичне, а понегде и потпуне смене становништва, битна његова одлика је у томе што се скоро истовремено одвија и интензивно исељавање и усељавање у опсегу истих области. С. Вукосављевић сасвим умесно напомиње да „када делују узроци само економски, не дешава се да се у један крај много усељава, а истовремено из њега много исељава“¹⁸⁾. Због тога су основни узроци оваквог карактера миграционе динамике историјски, социјални, културни, психолошки. Значај економских узрока остаје сталан, али је његово значење битно друкчије за српске исељенике и арбанашке усељенике. Срби су се исељавали скоро стално, иако су имали развијену аграрну привреду и довољно плодне земље. Насупрот томе, „арбанашко продирање је сточарско продирање“. „Арбанаси су прво заузели села у планинским областима (...) У областима у које се уселе Арбанаси стално одржавају ретку насељеност, сточарску насељеност, шаљући исељенике у наредне наше области. Пашно и брдско сточарство потпуно превлада над ратарством (...) Села постану мања, радне земље се великим делом претворе у пашњаке или зарасту у ситногорицу...“¹⁹⁾ С. Вукосављевић закључује да су сточарски усељеници имали четири битна услова за такво брзо и успешно запоседање ових крајева и потискивање староседелаца: а) прелаз у ислам; б) наклон на своје крвне организације; в) околност што су били сточари више него ратари; г) могућност да добију земље већ урабене²⁰⁾. Зато је сасвим извесно да ова смена становништва није за веома дуго време значила повећање броја становника и густине насељености. Ове карактеристике су у највећем делу Косова и Метохије од краја XVII до пред крај XIX века биле приближне, или у одређеним периодима и крајевима, знатно испод нивоа из времена процвата српске средњовековне државе. Јер прорачун броја становника Косова и Метохије за 1880. годину износи свега око 240.000, док турски попис из 1455. само у области Бранковића (Горња и Доња Морава, Крива Река, Лаб, Дреница, Стари Колашин и већи део Косова, дакле без Метохије и њених градова, у свега 473. пописаних насеља, бележи 12.989 кућа, од којих српских 12.848, влашких 75, арбанашких 46, бугарских 17, осталих 7.²¹⁾ Осим тога ваља нагласити да је карактер и конфигурација насељености у Метохији, односно Метохијско-призренској котлини, кроз све историјске епохе, а нарочито од времена преовладавања екстензивне сточарске привреде, па све до најновијег периода развоја плантажне ратарске и виноградарско-воћарске привреде, био под значајним утицајем специфичних физичко-географских и еколошких фактора, који су условили дуготрајну запуштеност и крајње екстензивно коришћење пространих плодних површина у централним деловима котлинске равни²²⁾.

Од посебног је значаја за котлинске крајеве јужне Србије једна појава која у моравској Србији, Шумадији, подрињско-ваљевским крајевима, Мачви, Посавини, Поцерини и ужичком крају, никада није ухватила дубље корене. Ради се, наиме, о исламизирању становништва Старе Србије, како преосталог староседелачког, тако и новодосељеног арбанашког и српско-црногорског. Све до великих сеоба с краја XVII и у првој половини XVIII века исламизирање на Косову и Метохији није имало услова нити разлога за већи размах. Компактно и бројчано изразито доминантно српско становништво, са добро очуваном и чак обновљеном пра-

православном верском организацијом, свеже традиције из минулог периода релативно напредне феудалне српске државе и углавном стабилне социјално-економске прилике подржаване од турске администрације, представљали су довољно јак разлог да исламизирање не задобије веће размере, осим код неких влашких група. Турска управа није ни имала интереса да међу Србима форсира ширење ислама будући да је српска раја у овим значајним земљорадничким областима имала истакнуту улогу у привредном животу, обезбеђујући својим радом важан извор прихода Царевини и новим феудалним господарима. Познији догађаји су битно променили прилике и односе: велики део Срба са православним свештенством напушта ове крајеве; верски живот потпада под *јурисдикцију Цариградске патријаршије*, што многе православне поданике одбија од Цркве као некадашњег симбола националне самосвести, што показује пример Горанаца — данашњих Муслимана у шарпланинској Гори, који су се одрекли православне вере да не би, поред тешких намета и неправди турских власти, трпели и зулум *„грчких деспотефендија“*²³); Метохију, Косово и суседне крајеве насељава становништво из северне и средње Албаније, тј. из оних области у којима је патријархална социјална организација, с обновљеним родовско-племенским институцијама као секундарним творбама, изнова достигла ретку свежину; знатно удаљени од ефикаснијег деловања католичке цркве, арбанашки досељеници убрзо прихватају ислам, чиме обезбеђују све оне привилегије које су у турској држави имали верници, без обзира на етничко порекло; све анархичније прилике у европском делу Царевине попримају у овим крајевима нарочито ексцесивни карактер, будући да се велики део друштвеног живота и економских односа саображава институцијама и нормама патријархалног друштва, расцепканог на задружне породице, родове, братства и племена, којима се у циљу имовинске и личне заштите, прикључује и део оног становништва код кога је патријархална друштвена организација углавном расточена још током српске средњовековне спохе. Отуда исламизирање и код затеченог живља поприма шире размере, те ову појаву можемо третирати као верску, етничку и социјалну мимикрију. Из свих тих разлога се даља генеза насељености јужних крајева Србије одвија под специфичним околностима које се битно разликују — иако у склопу турске државе — од генезе насељености, етнокултурних и етнодемографских процеса у северним областима Србије.

На овом месту треба посебно подвући једну другу значајну разлику у погледу географских и друштвено-историјских услова развитка насељености, која је дошла до изражаја у познијем периоду турске владавине, а односи се на области Србије јужно и северно од Ниша. Наиме, у котлинама јужног Поморавља, заједно са Косовом и Метохијом, умногоме слично стварању аграрног режима читлук-сахибија у македонским котлинама, учвршћује се читлучки спахијски систем, захвативши првенствено равничарска земљорадничка насеља са очуваним земљорадничким знањима и традицијама. Режим читлук-сахибија, који на Косову и у Метохији држе турско-арбанашки феудалци, местимице знатно утиче на карактер насеља и насељености, као и на појачавање емиграције обесправљене српске сељачке раје. Додуше, „аграрни господари“ — како их назива С. Вукосављевић — имали су итекаковог интереса да штите своје убоге чифчије, „да их одрже у животу (...) у вери (...) и на своје господарском поседу. Шта би му и вредела земља, њему нераднику, кад би му

сељака нестало? А шта би му користи било и од сељака кад би се по-турчино те не би морао да буде покоран?" Но скупо је стајала српску чифчијску рају та заштита. Зато су се управо у котлинским равнима, испод планинских обода, на беговским имањима Срби донекле и одржали, као што су се и исељавали, како због тешких намета и зулума аграрних господара, тако и због притиска арбанашких усељеника. Јер „арбанашки усељеник има из основа другачији став према раји него што га има нај-већи део турских усељеника, сем оних који су се масовно усељили у Македонију. Турчину раја треба да му ради; земља му сама не треба. Арбанас хоће сам да ради о сточарству и о ратарству. Њему треба земља, раја му смета. Зато је истискује или уништава. Он не тражи ни да је исламизује. Она се понегде исламизује сама — да би добила заштиту власти . . .”²⁴)

Насупрот томе, положај северне Србије, заправо Шумадије, подрињско-ваљевских крајева, ужичког региона и великог Поморавља, као и друштвено-историјски процеси карактеристични за те области, условљавају друкчији развојни пут насељености. Нашавши се на крајој северној периферији турске Царевине, проређеног, али веома отпорног становништва развијених слободарских традиција, одржавајући тесне везе са Срби-ма у Војводини, ови крајеви су већ у XVIII веку, иако у више наврата опустошени, постали веома привлачни за досељенике из јужних котлинских и динарских области. Како истиче Ј. Цвијић, *Београдски пашалук* је крајем XVIII века „имао неку врсту аутономије. Већ у турско време су се, дакле, динарски досељеници настанили по пропланцима и крчевинама целе области између Дрине и Мораве. А када се Шумадија ослободила турске власти, почетком XIX века, она је привукла скоро све миграционе струје континенталног блока. У почетку се досељено динарско становништво веома ретко насељавало у моравску равницу, јер је била под луговима, мочварна и није се свиђала овим брђанима. Динарски досељеници су прелазили преко моравске долине и расули се у неколико планинских котлина источне Србије између Мораве и Тимока”²⁵). Динарци су донели са собом патријархалну социјално-економску организацију чија је главна институција била породична задруга. Економски живот организован по задружним породицама условно је особени начин заузимања земљишта, формирања поседа као систем „стаса” или „ступа”, односно окупљеног поседа, те и територијалног распореда и организације насеља и становништва. Отуда видимо подударност између крајева типично развијеног насеобинског типа, са изразитом дисперзијом и релативно хомогеном морфолошком структуром насеља — коју је Ј. Цвијић, с обзиром на карактеристичну матичну област, назвао старовлашким — и порекла становништва и његове друштвене и територијалне организације. Тек је познији развитак, током сукцесивног ослобађања Србије почев од 1815. године, проузроковао диференцијалну трансформацију старовлашког типа у више типова и варијетета: мачвански, јасенички, шумадијски, посавско-подунавски, моравски и др.

Развитак насељености, делом у Поморављу, а понајвише у источној Србији, одвијао се под утицајем становништва друкчијег порекла и културе. Наиме, већ се источно од крагујевачког Црног Врха запажа сложена метанастазичка композиција становништва, у којој преовлађује косовско-метохијска и вардарско-моравска струја, а у самој долини Мораве, осим поменутих, још и тимочко-браничевска и шопско-горлачка. Ови крајеви, опустошени у XVII и првој половини XVIII века насељавани су надаље

нарочито косовско-метохијском струјом, која се распростирала по котлинама и њиховим ободним деловима, постепено стварајући насеља типична за старе јужне земљорадничке рејоне. Тако је настао познати збијени тимочки тип, који се са својим варијететима пружа далеко на југ, све до Скопске Црне Горе и Повардарја. Присуство Динараца, углавном Сјеничана и Црногораца, који су се насељавали после Косоваца и упоредо са њима, није унело битније промене у генезу насељености, морфолошку типологију и конфигурацију размештаја насеља и становништва. Карактеристично удвајање сеоских насеља, изражено северно од Ртња, није у вези са миграционим пореклом становништва, већ је диктирано потребама привредности живота, чији се развој кретао од сточарске, ка земљорадничко-сточарској привреди; тиме је условљено формирање салаша у источној Србији. Источну Србију насељавају и Шопови, „чак од Тетевена, затим од Лом-Паланке и Белографика“, који углавном нису ишли северније од околне Зајчара. „Највећи део влашког становништва доселио се после Косоваца из Алмаша, у Банату, и из Ердеља, и они се зову Унгуреани, док се досељеници из Румуније зову Царани“. Они су се, по Ј. Цвијићу, „доцније, услед безбројних унутрашњих сељакања, јако измешали“²⁶).

Међутим, миграциона кретања, етнобиолошки и етнодемографски процеси унутар влашког живља и између Влаха и Срба — Тимочана и Браничеваца као старинаца, и потоњих досељеника, затим Влаха и Бугара, претходних етничких амалгама још од романизованих Трибала и Меза, преко утицаја Хуна, Кумана, Гота, Мађара и других — образују у Тимочној и Неготинској Крајини својеврсну етногенезу, у којој слојевитост влашких имиграција и специфичност влашко-српских односа, заслужују посебну пажњу. Иако је планско насељавање Влаха 1721/22. год., у време аустријске окупације Србије, по Д. Петровићу, „дало завршну физиономију етничкој композицији источне Србије“, не треба пренебрегнути знатно старија насељавања Влаха и знатно старију појаву српско-влашке симбиозе још из времена *Деспотовине* и појаве смедеревских и браничевских Влаха између Мораве и Пореча. Убрзо затим, следи колонизација Крајине, посебно Неготинске Крајине и других истурених делова *Видинског санџака*, каснијег Фетхислама, Власима (видински Власи), који су као хришћани имали статус војнука, те и значајне бенефиције, као и Власима филуријама изван војничке организације (*филурија* — тзв. „влашки порез“), који нису имали рајински статус све до 90-тих година XVI века. Смедеревски, браничевски и видински Власи (из нахија Кривинске и Фетхислама) етнички су се највећим делом идентификовали са српским слојем становништва, те још од ових времена (од друге половине XV и кроз XVI век) настаје карактеристичан процес стварања српско-влашких амалгама, у који се масовно укључују и познији Унгуреани и Царани. Интегрисање Влаха у српски народ има своју дубоку цивилизацијску, социјалну, психолошку и политичку основу, коју су зналачки анализирали Д. Петровић, Д. Пантелић, Душанка Бојанић—Лукач, М. Драшкић, Вл. Стојанчевић и други аутори²⁷).

Развитак насељености у Војводини одвијао се под друкчијим условима, како географским, тако и политичко-историјским, економским и културним. Отуда типолошка структура и просторна организација насељености суштински разликују ову Покрајину од свих осталих области Србије. Као проходна равничарска област, са знатним погодностима за компактно насељавање, развој привреде и саобраћаја, Војводина је, истовремено,

представљала пространу зону сударања средње Европе са турским освајачима и главни реципијент масовних прекосавских и прекодунавских миграција Срба и сродних етничких група, те и позније организоване колонизације Немаца, Мађара, Словака, Русина, Румуна и др. Између два светска рата, а особито после другог светског рата, Војводина је била главна област колонизације становништва из ратом опустошених и привредно „пасивних“ крајева Црне Горе, Херцеговине, Босне, Далмације, Лике, Кордуна и неких других крајева Југославије. Тако је само између 1945. и 1948. године у Војводини насељено 41.087 породица²⁸). Према томе, карактеристике области најсложеније националне композиције становништва, које је Војводина задобила већ у XVIII веку, не рачунајући трагове присуства и кретања етничких група из ранијих историјских епоха, Војводина је у европским размерама очувала до данас.

Пораст становништва Војводине заснивао се у XVII и XVIII веку највећим делом на досељавању, које по истеривању Турака, и у непосредној вези са аустријским војним походима у Србију јужно од Саве и Дунава, задобија масовне размере. Огромну већину становништва чинили су овде крајем XVII и првих деценија XVIII века Срби. На пример, 1720. године у Бачкој је на Србе долазило 72% од укупног становништва, на Буђевце и Шокце 22%, да би после стотинак година, као резултат организоване мађаризације и германизације тај однос био битно промењен: у Бачкој Срби и Хрвати чине 43%, Мађари 31%, а Немци 24,5%. Систематска колонизацијска политика Аустрије има за једну од последица не само крупне промене у етничкој структури, већ и у темпу пораста становништва и карактеру процеса насељавања. У Банату се колонизује између 40. и 60.000 Немаца, који нешто касније, у знатнијем броју, насељавају и Срем, и то углавном градове. Бачку, осим Мађара, колонизују Словаци и Русини, Банат насељавају такође Румуни, затим Французи из Алзаса и Лорена, а Срем, осим Срба и Хрвата, Немци, Словаци, и напред поменути арбанашки Клименти (1737.). Главни период мађаризације Бачке пада у XIX век, када се усељенички покрети ка осталој Војводини углавном смирују. Пре тога је укидање Војне границе на Тиси покренуло средином XVIII века велики број Срба, граничара, који су одлазили у јужну Русију, о чему је напред већ било речи. Захваљујући таквим бројним усељеничким таласима, од 1720. до 1787. године становништво Баната се увећало 18. пута, Бачке 6. пута, а Поморишја 7. пута²⁹).

„Све те области у које се усељавао наш народ биле су — како наглашава С. Вукосављевић — пусте, или скоро пусте. По званичном извештају који се налази у бечком Дворском архиву, у Бачкој 1689. године имају 153. пуста села, а само 11. насељених. Скоро искључиво Словенима”. Стање насељености Војводине по истеривању Турака показује да се она тада „могла упоређивати са најслабије насељеним пределима у свету”. Слично Бачкој, опустео је и Банат, где аустријски војни заповедник *Mersi* бележи 1717. године 135 опустелих и свега 56 настањених места. Војводина и суседни панонски и перипанонски крајеви Аустро—Угарске били су, и поред веома нестабилних и учесталих ратних прилика од краја XV до краја XVII века, изложени сукцесивним усељеничким таласима различитог интензитета и домета кретања. „У Аустро—Угарску се селило из свих југословенских балканских области. Једно време из Србије највише. И из Босне много. Селило се и из оних делова Војводине и Хрватске који су остајали под турском влашћу у делове који су били ослобођени од турске

власти. Са Косова и Метохије и из предела још јужнијих, сеобе у Аустро-Угарску биле су само масовне и само после наших неуспелих буна. Још није довољно јасно које су македонске области захватиле те сеобе", а изгледа да су у миграцијама у Војводину у знатнијем броју учествовали и становници Бустендилског краја у Бугарској (крајем XVII века). Важно је, међутим, нагласити, да „наши исељеници нису дошли у Војводину као голи бегунци, него као организовани народ, са својим старешинама, војним, грађанским и духовним, са диференцираним сталежима: грађанством, сељаштвом, свештенством. Због тога су и могли ти наши насељеници одмах по доласку освојити тржишта до иза Будима, држати у њима велики део радова и учити трговини и занатима Мађара и Влахе. Или у јужној Русији одмах постати грађани, племећи и високи државни функционери. Због тога се наш народ у Војводини и могао онако брзо снаћи и национално, и политички, и културно, и одмах почети развијати свој цунџи живот"³⁰). Познато је да је у процесу насељавања и његовој просторној организацији нарочиту улогу одиграло стварање војних крајина, чији је „почетак (...) у горњој Славонији. Кад се увидела војна корист од славонских крајина, 1701. и 1708. године, после Карловачког мира, уобличавају се Савско—Дунавска, Потиска и Моришка крајина". Но „аграрне и друге неке повластице у крајинама наш народ је скупо плаћао крвљу у ратовима против Турака и у свима другим ратовима које је Монархија водила"³¹). Због тога, као и због тешког прилагођавања многих насељеника нездравим замочвареним теренима, смртност је била веома велика, те је природни прираштај у порасту становништва и развоју насељености имао споредну улогу.

Основне карактеристике структуре насељености и територијалне организације становништва и насеља, њиховог типа, привредних површина, величина и форме насељских атара, датирају у Војводини из времена генералне просторно-урбанистичке реконструкције, која има своје претходне фазе из времена учвршћења аустројске управе крајем XVII и у првој полвини XVIII века. Битна разлика између војвођанског и скоро свих осталих типова насељености Србије састоји се у планској композицији ортогоналне геометријске форме. „Карактеристика планске композиције огледа се у Војводини не само у структури насеља као агломерацији станишта, него и у кући, атару, а често и у читавим групама села, тј. у региону" — наглашава Б. Којић³²). Поуздано је утврђено да је овај подухват изведен већим делом у другој половини XVIII века. Он је обухватио око 450. насеља лоцираних, територијално распоређених и изграђених „према унапред утврђеној руристичкој политици. Насељавања великих територија страним живљем вршена су на многим местима, у новије доба, али нигде у овим размерама и са овако израженим карактеристикама одређене композиције као последице претходне планификације консеквентно спроведене у релативно кратком року". За разлику од свих осталих подручја Србије „многа градска насеља у Војводини имају у целини проматрана исте карактеристике као и сеоска насеља, јер им је урбанистички зачетак сличан, а тек даљи развој је уносио диференцијацију. Изузетак чине велика и стара насеља, која су делимично очувала структуру из доба Турака (мисли се на Нови Сад, Сомбор, Бач и др. — прим. М. Р.), и то само у својим централним деловима, док највећи део ових насеља ипак је настао на сличан начин као и већина сеоских насеља Војводине, тако да у погледу генезе и основних карактеристика сва се насеља Војводине могу

сврстати у једну категорију³³). Треба поменути такође, да је, по Б. К о ј и ћ у, у планирању и композицији војвођанских градских и осталих насеља примењен метод урбанистичке школе тзв. идеалних градова, која је владала у урбанизму крајем XVII и у XVIII веку. Осим тога, плански постављена и спроведена геометријска урбанистичка шема градских и сеоских насеља (изузев нека стара градска језгра) није ни касније, кроз читав XIX и прву половину XX века, имала јачи економски и социјални подстицај за измену унутрашње структуре. Наиме, промене у економско-социјалној структури становништва одвијале су се релативно споро, те и поред напретка индустрије и занатства војвођанско друштво већим делом задржава аграрна обележја. Зато сељаштво и у водећим војвођанским градовима има високи удео, а у неким чак преовлађује: 1910. године у Суботици је пољопривредно становништво чинило 59,0, а индустријско свега 12,4%, у Новом Саду тај је однос 23,5, према 28,1, у Сомбору 40,8, према 19,1, у Панчеву 21,8, према 26,4, у Вршцу 40,8, према 24,4%, итд.³⁴)

Пре планске изградње насеља и уређења територије у Војводини је постојала мрежа насеља која се по својим морфолошким и функционалним типолошким одликама није битније разликовала од насеља у олим крајевима Србије који су се и даље налазили под турском управом. На основу обимне архивске грађе Б. К о ј и ћ је утврдио да је највећи број тих претходних насеља био збијеног типа, спонтане генезе, с неправилним и неједнаким блоковима и кућиштима. „Овакав тип насеља идентичан је са типом збијених насеља из Поморавља, Тимока, са Косова и из Метохије³⁵). То су била, за оно време, релативно велика села, будући да се број домова у њима кретао између 50. и 200. Уочено је, такође, да таква гомиласта војвођанска села нису била карактеристична за ове крајеве кроз читаво раздобље које претходи њиховој планској реконструкцији, укључујући и период турске владавине, већ да у генетском и морфолошком погледу представљају прелазни стадијум између насеља разбијеног типа и плански уређених великих села, претежно ортогоналне форме. „Решење о појави потпуно различитих типова насеља у релативно кратком временском растојању налази се у чињеници да су аустријске власти, а специјално властелини који су добили у посед земље у Срему, наређивали скупљање раштрканих колиба у густо збијена насеља”. Наиме, феудални систем је увек тежио да има „подложнике окупљене на једном месту ради пуније контроле и лакшег управљања људима³⁶).

Познија генеза насељености у Војводини није унела битне промене током XIX века и све до другог светског рата у конфигурацију размештаја становништва, и поред пораста њиховог броја и густине насељености. Према томе, просторна организација становништва, са наглашеним својствима релативне хомогености, као и урбанистичко-морфолошка структура насеља, остали су у основи исти, тј. онакви какви су реконструкцијом целокупне мреже фиксирани у XVIII веку.

Карактеристике развоја насељености и фактори динамике раста становништва Србије од почетка XIX века до другог светског рата

Опustoшена Србија у време аустро-турских ратова с краја XVII и у половини XVIII века, која је по Д. П о п о в и ћ а имала 90 — 100.000 људи, а по Д. Л а л ч е в и ћ у чак свега 50—60.000³⁷), обновила је до Кочине крајине (последњи аустро-турски рат 1788—1791) за свега 60—70 година своје

становништво у вишеструкој мери, „чак толико да је у време Кочине крајине из ње пребегло преко Саве и Дунава у Срем и Банат неколико десетина хиљада Срба”. Према томе, убрзано обнављање популације у Србији потиче од масовног досељавања из динарских, косовско-метохијских и јужноморавских крајева, како је то, уосталом, утврђено проучавањем порекла становништва³⁸). При томе, не треба занемарити и приличан удео Срба повратника из Аустро-Угарске, особито после *Свиштовског мира*, којим су избеглицама из времена *Кочине крајине* дате гаранције од турских власти „да могу поново преузети своја имања”³⁹). Због тако наглог пораста становништва Србија је пред први устанак имала близу пола милиона житеља, те је 1804. године могла да постане жариште организованог ослободилачког покрета против турског јарма.

Према процени коју је извео В. Ј а к ш и ћ, број становника Караборбе Србије износио је, на површини од 37,511 км², године 1815., укупно 401.350. М и њ и ц а С е н т и ћ, која користи Јакшићеву процену, процењује број становника устаничке Србије пред први устанак на 478.000, за 1813. годину на 533.000, а за 1815. годину на 473.000⁴⁰). Пошто је, према овој процени, очекивано становништво 1815. године требало да броји 606.000 људи, демографски губици са почетка XIX века до 1815. године износе 133.000 људи, односно 22% од очекиваног становништва 1815. године.

Таб. 1. — Број становника Кнежевине Србије према пописима 1834—1874. године, са прорачуном В. *Стипетића* за број Цигана и Турака, и ланчани индекси кретања броја становника.⁴²)

Tab. 1. — Population of Principality of Serbia according to 1834—1874 Censuses, with calculation of V. Stipetić on the number of Gypsies and Turks, and chain indexes on population trends⁴²)

Година	С т а н о в н и к а			Укупан апсолт. пораст између пописа	Просечан год. апсолт. пораст
	свега	мушких	женских		
1834	678.192	—	—	—	—
1841	828.895	—	—	30.650	15.325
1843	859.545	—	—	150.703	21.529
1846	915.080	—	—	55.535	18.512
1850	956.893	—	—	41.813	10.453
1854	998.919	—	—	42.026	10.506
1859	1,078.281	556.785	521.496	79.362	15.872
1863	1,108.668	571.676	573.022	30.387	7.597
1866	1,216.348	626.892	589.456	107.680	35.893
1874	1,353.890	695.887	658.003	137.542	17.193

И н д е к с и:

1841	1843	1846	1850	1854	1859	1863	1866	1874	1874
1834	1841	1843	1846	1850	1854	1859	1863	1866	1834
122,2	103,7	106,5	104,6	104,4	107,9	102,8	109,7	111,3	199,6

Године 1833, прикључењем шест нахија, од Србије 1815. године „отргнутих бивших”, територија Србија је увећана са 24.000 на 37.511 км². Исте године, „влада књаза Милоша нареди тачан попис људства и непокретног имања у земљи предузети и на тај начин исти у јунију месецу 1834. доиста и изврши, спрам тадашњих прилика доста добар и потпун” — каже Вук Караџић. Од 1834. до 1874. год. у *Кнежевини Србији* је обављено 10. пописа становништва. Број становника је у току овог периода порастао са 678.192, на 1.353.890, што значи да се за 40. година скоро удвостручио (индекс 199,6). Међутим, овим пописима све до 1866. године нису обухваћене све етничке групе, јер до тог датума Турци нису пописивани, док су подаци о Циганима у неким годинама непотпуни и недовољно поуздани (као 1834.), или су пребројани „само они стално живећи а не и они скитнички живот водећи” (као 1854.), да би 1846. и 1866. године и сви Цигани пописани, настањени и без сталног боравишта⁴¹). Стога је В. С т и п е т и ћ извео прорачун броја Турака и Цигана, који не утиче битно на званичне пописане резултате. Број становника Кнежевине Србије кретао се у поменутом 40-годишњем раздобљу према табели 1.

Градског становништва у *Кнежевини Србији* било је веома мало: 1834. године свега 41. 347, односно 6,5% од укупног броја становника. Оно се и веома споро увећавало, тако да је Београд 1874. имао свега 27.605. житеља. Постојала је и битна етничка и конфесионална разлика између сеоског и градског становништва: сеоско становништво скоро потпуно хомогено, српско, а градско изразито хетерогено, чак, у прво време, са малим бројем Срба и њиховим slabим учешћем у економском животу. О томе Вук Караџић вели следеће: „Народ српски нема других људи осим сељака. Оно мало Срба што живи по варошима, као трговци, зову се варошани”. Поред њих, градски живаљ чинили су Грци, Јермени, Цинцари, Јевреји и Цигани. Срби варошани били су прилагођени „варошком уређењу, варошким занимањима и туђинским народностима”⁴³). По ослобођењу, у Београду је „сва трговачка делатност била у оно време, и још за неколико деценија (...) у рукама Грка, Цинцара, Јевреја и нешто Срба (...) Грци су били најугледнији и најбогатији трговци. Чаршија је тада имала грчки изглед, а у општини је било више Грка него Срба, иако је Милош из политичких разлога потискивао Грке у корист Срба и Јевреја”. Ови други су „почели да придолазе нарочито после ослобођења, и то махом као трговци (...) Српски елемент у трговини је материјално био слаб, те се његов утицај почео јаче осећати тек средином XIX века”, чему највише доприноси „прилив Срба из Аустрије који су материјално боље стајали”⁴⁴). Године 1874. у Београду је од укупно 27.605 житеља било укупно 4.945. „стране вере” (неправославних), и то католика 2.792, протестаната 363, мојсијеваца (Јевреја) 1.754. и мухамеданаца 33⁴⁵). Турци су из градова скоро потпуно ишчезли (осим њихових гарнизона), јер им је одредбама Хатишерифа из 1833. године остављено свега пет година за исељење. Међутим, у градовима Србије било је пред *Кочину крајину* и први устанак много више турско-муслиманског становништва, које су, по В. С т о ј а н ч е в и ћ у, чинили Турци Османлије („прави Турци”), исламизовани „Бошњаци”, муслимански Цигани, нешто Арнауца, нешто македонско-словенских Помака, потурчењака Горанаца, Пећанаца и Полимаца, итд. „Кад је Осман-паша 1789. предао Аустријанцима Београд, у њему је пописано 11.828 Турака, од којих више од 2.500 жена и 2.700 деце, не рачунајући око две хиљаде изгинулих и рањених на бојишту. Као други највећи тур-

ски град у Србији, Ужице је тада имало 2.900 муслиманских, према 100 српских кућа, Ваљево 400 турских према 50 српских, итд. На основу прилично проверених података процењивано је да је у Србији у границама Београдског пашалука од 1788. било око 18.500 до 19.000 турских домова према свега 600—700 српских у насељима варошког типа без Београда, који је могао имати две до три стотине хришћанских кућа и око стотину јеврејских душа. Овај број муслимана варошана био је веома смањен после рата са Аустријом, делом и због епидемије куге 1795, али је обнављан њиховим сталним придоласком из разних места босанског и румелијског беглербеглука, да би по избијању првог српског устанка 1804. готово сасвим ишчезли из Србије⁴⁶).

После 1833. године, следеће значајно повећање територије Србије збило се на основу одредби *Берлинског уговора* из 1878., када је Србији прикључено четири округа — Нишки, Пиротски, Врањски и Топлички. Тиме је њена територија увећана на 48.303 км², а број становника овим прикључењем за 303.097 (према подацима регионалног пописа становништва из 1879. године). Из новоослобођених крајева, понајвише из Топличког округа, исељени су Арбанаси, који су се скоро у целини расули по Косову, делом и Метохији (арбанашки „мухацири“), доприневши посебно погоршању ионако тешких прилика за косовско-метохијски српски живаљ. Од 1884. па до балканских ратова (1912—1913) у Краљевини Србији је извршено шест пописа становништва са следећим резултатима: 1884. године 1,901.736 ст.; 1890. године 2,185.448. ст.; 1895. године 2,341.675 ст.; 1900. године 2,529.196 ст.; 1905 године 2,724,859 ст. и 1910. године 2,922.058 ст. Апсолутни пораст између пописних година имао је следеће вредности:

укупан апсолутни пораст					
1884— 1890	1890— 1895	1895— 1900	1900— 1905	1905— 1910	1884— 1910
283.712	156.227	187.521	195.663	197.199	1,020.322
индекси пораста становништва:					
1890	1895	1900	1905	1910	1910
1884	1890	1895	1900	1905	1884
114,9	107,1	108,0	107,7	107,2	153,6

Према томе, број становништва тзв. „прекумановске Србије“ се за свега 26. година увећао за 53,6%, а за 36. година (1874—1910) за више од два пута, односно 115,8%, додуше на увећаној територији.

У Балканским ратовима ослобођени су вишевековне турске владавине Косово, Метохија, Санџак (Новопазарски и Пљеваљски) и Бујановачки крај са Прешевом. У овим крајевима извршено је 1913. године војно-административно пребројавање становништва чији су резултати одмах и објављени (1914. године)⁴⁷). За 1893. и 1910. годину располажемо подацима из турских годишњака — Салнаме Косовског Вилајета, који се, међутим, не могу прихватити као поуздани, поготову што за неке казе (срезове)

женско становништво није уопште пописивано, већ је бројчано изједначавано са мушким (иако је добро познато да је не само у овим крајевима, већ и у ужој Србији, у читавом том периоду број мушкараца био већи од броја жена). Осим тога, војно-административно пребројавање становништва из 1913. године није обухватило целу Метохију, пошто су Пећки, Баковички и Источки срез тада били под црногорском војном управом. У таквој ситуацији ослонили смо се на стручно изведену процену броја становника за наведене крајеве прикључене Србији 1912. и 1913. године.⁴⁸⁾

Таб. 2. — Становништво ослобођених крајева Старе Србије 1880—1913.

Tab. 2. — Population of liberated parts of Old Serbia, 1880—1913.

	1880	1890	1900	1910	1913
Косово	128.100	164.000	219.000	269.500	283.274
Метохија	112.200	137.200	168.100	205.700	214.181
Санџак	71.490	86.290	104.150	125.700	130.529
Бујановачки крај	32.780	38.120	44.320	51.540	54.120
У к у п н о	344.570	425.610	526.770	652.440	681.104

Апсолутни пораст и ланчани индекси нису овде обрачунавани јер се ради о процењеним вредностима. Базични индекс 1913:1880 је највећи за Косово (210,4), затим долази Метохија (183,3), Санџак (175,8), док је најмањи за Бујановачки крај (157,2). Према томе, број становника на Косову се за 33. године више него удвостручио. У истом периоду број становника на територији читаве Покрајине се повећао са 240.300. у 1880. на 497.455. у 1913. години; индекс је 207,0, и поред ратних догађаја и исељавања једног дела Турака из градова.

По завршетку првог светског рата одредбама *Нејског уговора* су Србији присаједињени бивши срезови Цариградски, односно Димитровградски, Босилеградски и тзв. „прикључци“ (прикључак Крајини, прикључак Тимоку и тзв. прелазни прикључак). На основу података из бугарских пописа, на овим територијама живело је: 1880. године 29.159 ст., 1890. године 34.332. ст., 1900. године 40.340 ст., и 1910. године 47.397. становника⁴⁹⁾.

На територији Војводине аустријска администрација је пре 1869. године у фискалне и војне сврхе обавила пописе становништва 1754. (тзв. Терезијански попис), 1784. године (са озбиљним компликацијама у Мађарској, као и у претходном случају), 1805. године „без неприлика“ (после доношења Закона о попису у Мађарском сабору 1802. године) и 1857. године. Тек после стварања двојне монархије 1867. године остварени су у Аустро-Угарској повољни услови за редовно спровођење пописа становништва, и то на основу поуздане статистичке методологије. Године 1869. за читаво подручје Војводине попис је извео Пештански статистички уред, а после хрватско-мађарске нагодбе попис из 1880, 1890, 1900. и 1910. за Банат и Бачку Пештански, а за Срем Загребачки статистички уред⁵⁰⁾ Број становника у наведеним годинама кретао се овако:

Таб. 3. — Кретање броја становника Војводине 1869—1910.

Tab. 3. — Population of Vojvodina trends, 1869—1910.

Подручје	1869	1880	1890	1900	1910
Војводина	1,159.577	1,187.453	1,344.719	1,443.731	1,525.904
Банат	463.674	455.651	503.588	532.040	552.887
Бачка	507.723	532.373	603.318	648.233	682.876
Срем	188.180	199.429	237.813	263.458	290.141

Укупан апсолутни пораст становништва између пописних година:

Подручје	1869—1880	1880—1890	1890—1900	1900—1910	1869—1910
Војводина	27.876	157.266	99.012	82.173	366.327
Банат	— 8.023	47.937	28.452	20.299	89.213
Бачка	24.650	70.945	44.915	34.643	175.153
Срем	11.249	38.384	25.645	26.683	101.961

Просечни годишњи апсолутни пораст:

Подручје	1869—1880	1880—1890	1890—1900	1900—1910	1869—1910
Војводина	2.534	15.727	9.901	8.217	11.817
Банат	— 729	4.794	2.845	2.030	8.921
Бачка	2.241	7.094	4.491	3.464	5.650
Срем	1.023	3.838	2.564	2.668	3.289

Индекси:

Подручје	1880	1890	1900	1910	1910
	1869	1880	1890	1900	1869
Војводина	102,4	113,2	107,4	107,1	133,3
Банат	98,3	110,5	105,6	103,9	119,2
Бачка	104,9	113,3	107,4	105,3	134,5
Срем	106,0	119,2	110,8	110,1	154,2

Укупно становништво Војводине увећало се за 41. годину за 33,3%. Запажа се опадање броја становника у Банату 1869—1880, где је иначе најмањи темпо пораста становништва; пораст је осетно већи у Бачкој, чија је популација и у апсолутном броју константно већа од банатске, док је највећи релативни пораст у Срему (54,2%).

На основу свих резултата приказаних у претходним табелама изведено је кретање броја становника за територију СР Србије са покрајинама од 1880. до 1910. год. С обзиром на територијалне промене Краљевине Србије, која се у просторном опсегу подударала са тзв. ужом Србијом, узете су у обзир процене броја становника за Бујановачки крај, Санџак и подаци бугарских пописа за источне „прикључке“, као и процене за Косово и Метохију, а за 1880. год. процена броја становника за ужу Србију⁵¹).

Таб. 4. — Становништво СР Србије 1880—1910. године

Tab. 4. — Population of Serbia, 1880—1910.

Територија	1880	1890	1900	1910
СР Србија	3,323.732	3,990.109	4,540.037	5,147.709
ужа Србија	1,895.979	2,344.190	2,718.006	3,146.605
Војводина	1,187.453	1,344.719	1,443.731	1,525.904
Косово	240.300	301.200	378.300	475.200

Апсолутни пораст броја становника:

Територија	1880—1890	1890—1900	1900—1910	1880—1910
СР Србија	666.377	549.928	607.672	1,823.977
ужа Србија	448.211	373.816	428.599	1,250.626
Војводина	157.266	99.012	82.173	338.451
Косово	60.900	77.100	96.900	234.900

Индекси:

Територија	<u>1890</u> 1880	<u>1900</u> 1890	<u>1910</u> 1900	<u>1910</u> 1880
СР Србија	120,0	113,8	113,4	154,9
ужа Србија	123,6	115,9	115,8	166,0
Војводина	113,2	107,4	107,1	127,7
Косово	125,3	125,6	125,6	197,7

Током XIX века темпо пораста становништва у Кнежевини, односно Краљевини Србији био је веома брз, по чему је она заузимала прво место у Европи. Тако је у периоду 1834—1874. год. просечан годишњи пораст износио 2,5% (за приближно исти период иза Србије су биле Румунија са 1,93, Грчка са 1,63 и Норвешка са 1,49%)⁵²). Удео природне и миграционе компоненте у порасту становништва се може само приближно процењивати, с обзиром на територијалне промене, ратове и веома интензивне миграције. Осим тога, статистика виталних догађаја, која се развија у Кнежевини Србији од 1836. год., тек у другој половини XIX века задобија велик степен поузданости. Слична ситуација је у Војводини, мада аустријска власт већ средином XIX века обавезује „цркве свих вероисповести да бележе виталне догађаје на својим подручјима“, које прикупља и објављују Статистичка дирекција у Бечу. Ипак се тек од 1874. и 1900. год. може сматрати да је витална статистика у Војводини, коју од тог времена води *Мађарска статистичка канцеларија*, уредна и поуздана⁵³). За Косово, Метохију и Санџак немамо скоро никаквих података ове врсте, али се на основу убрзаног пораста становништва може сматрати сигурним да је репродукција становништва у овим крајевима била веома висока. У сваком случају, и поред крупних разлика у карактеристикама природног кретања становништва и миграционој динамици између региона Србије, удео природне компоненте био је доминантан, мада уопште узев, није изразито

преовладавао над миграционом компонентом, поготову када се овај однос проматра по појединим раздобљима. Тако се процењује да је између 1834. и 1841. год. удео имиграције у порасту становништва износио 54%, да би се до 1850. год. смањио на 13,7%⁵⁴). И у осталим периодима се учестало мењао однос природне и миграционе компоненте, што се нарочито испољило пред српско-турске ратове 1876—1878. год. и неосредно иза њих. Битно је, међутим, да је Србија ондашњих граница била у XIX веку подручје највећег усељавања међу јужнословенским земљама и да је, истовремено, имала највеће стопе природног прираштаја у Европи. Оне су углавном осцилирале између 14 и 18 промила, да би у појединим годинама премашале чак и 20 промила (1883. год. 24,2%₁₀₀). Повремено су се јављали и изразити падови у природном прираштају због ратова, епидемија, економских и социјалних промена и тешкоћа. Репродукција становништва почива скоро искључиво на сељаштву, и то не само због малог броја градских житеља, него и због врло високе смртности у већим градовима. Тако је у Београду током 100-годишњег периода 1815—1914. год. смртност упадљиво преовладала над рађањем, те су веома ретке поједине године када је број живорођених био једва нешто већи од броја умрлих⁵⁵). Овим питањем се још 50-тих година прошлог века веома стручно и ангажовано бавио наш угледни статистичар В. Ја к ш и ћ, указујући на дефектну полну структуру београдског становништва, низак брачни фертилитет, упадљиво већу смртност у мушкој популацији и значај економско-социјалних фактора нушцијалитета и репродукције. Упоређујући плодност јеврејског и хришћанског становништва В. Ја к ш и ћ наглашава да се знатно већи пораст броја „христијана” него јеврејског и осталог живља „само тиме постићи могао, што су јеврејски житељи на само природнији прираштај ограничени, кад напротив христијане са стране онако велики доплив добијају, будући је опет код њих природно множење посве слабо”⁵⁶).

Релативно висок природни прираштај у „предкумановској” Србији резултирало је из високог наталитета и изразито високе брачности становништва. До краја XIX века наталитет је ретко када имао стопе испод 40 промила. Тако у периоду 1837—1874. год. просечне стопе наталитета износе 43, а морталитета 29 промила. Смртност становништва била је, очигледно, висока, али то није карактеристично само за Србију, већ и за низ других европских земаља (Русија 37, Аустро-Угарска 32, Шпанија и Италија 30 промила; најмања смртност је у периоду 1852—1874. год. у Великој Британији са 22 и у Француској са 24 промила⁵⁷). Међутим, карактеристично је да је по фертилитету Србија била међу последњим земљама у Европи, само испред Француске и Швајцарске, те је свој дугогодишњи примат у укупном наталитету заснивала првенствено на високим стопама нушцијалитета које се крећу до 11,5 на хиљаду становника⁵⁸). Из ових појава се види да крајем XIX века Србија већ улази у предтранзициони период демографског развоја, нарочито неки њени крајеви. Тако се неки делови Источне Србије већ тада издвајају као нисконаталитетни, са повременим појавама биолошке депопулације у Крајинском и Црнојорчком округу⁵⁹).

У Војводини удео природне компоненте у развоју насељености и порасту становништва у већој мери долази до изражаја тек у XIX веку, али и тада са вредностима које су биле знатно испод природног прираштаја у Кнежевини Србији. За прву половину XIX века природни прираштај православног живља у Војводини се процењује на 6,6 промила. Према

маџарским изворима, у првој деценији XX века природни прираштај становништва Војводине износио је 11 промила (у Банату 8,8, у Бачкој 11,7 и Срему 12,4).

Док су предкумановска Србија и Војводина имале високи миграциони прилив становништва, однос броја усељених и исељених на Косову представља отворено питање које се веома тешко може разрешити. Емиграције Срба се ни после 1737. год. не смирују због анархичких прилика, критике арбанашких усељеника, њихових сукоба са турским властима, нарочито у вези покрета Призренске лиге и одлуке Берлинског конгреса. У вези са овим догађајима је и присилно исељавање Албанаца из четири округа прикључена Србији 1878. год., одакле се ови сливају на Косово (мухаџирске миграције), где многи од њих долазе у конфликтне ситуације не само са Србима, већ и са тамошњим Албанцима. Балкански ратови и прикључење Косова са Метохијом Србији покрећу Турке и изврстан број Албанаца на исељавање у Турску, док Црногорци долазе у Метохију, с тим што се многи од њих овде привремено задржавају, да би се прикључили српским исељеничким струјама, као што је било и за време турске владавине. Између два светска рата Косово са Метохијом, поред Војводине и неких крајева Македоније, представља главну област организоване колонизације коју спроводи тадашњи владајући режим. Косово и Метохију колонизују Црногорци, Херцеговци и Срби, када овде настају нова насеља (Вировитица, Душаново, Нова Шумадија, Широко, Обилићево и др.).

Великоалбанска квислиншка агентура их је прогнала са Косова за време другог светског рата, да би се неки од њих по ослобођењу вратили, а затим, највећим делом поново иселили, понајвише у Србију.

* * *

Први светски рат проузроковао је у Србији (тзв. „северној Србији“, без Војводине и Косова) катастрофалне демографске губитке. У појединим изворима и прорачунима може се наићи на њихове различите процене, узимајући у обзир и период балканских ратова. Анализа демографских кретања за период 1910—1921. год., урађена поводом резултата првог пописа становништва у *Краљевини СХС* (1921. год.), полази од претпоставке да би у нормалним приликама годишња стопа раста становништва у „северној Србији“ износила 1,7%, што значи да би се број становника у датом периоду увећао за око пола милиона. Пошто је 1910. год. „северна Србија“ имала 2,911.710 становника, требало је по овој процени да 1921. год. достигне 3,406.600. Попис становништва из 1921. год. је на истој територији забележио 2,595.430 људи, те се у односу на 1910. год. јавља мањак од —316.271 становника, односно —10,9%. Међутим, стварни демографски губитак је због дубоког поремећаја биолошке репродукције и целокупног дотадашњег тока демографског развика знатно већи и оцењује се на „преко 811.000 чистих ратних жртава. Исти број прихвата и Милош Маџура у својој студији о становништву као чиниоцу привредног развоја Југославије. Неки други прорачуни повећавају губитке у становништву Србије на читавих 1,1 милион, чак на 1,511.435 лица, укључујући ту и инвалиде који су били искључени из привредног живота земље”⁶⁰). Но, без обзира на то која је од ових процена вернија и да ли се оне односе на исту територију, чињеница је да су ратне прилике, праћене многим невољама (погроми, депортације, епидемије тифуса и шпанске грознице), проузроковале тако тешке последице у демографском развоју Србије, да се

оне могу упоређивати само са огромним ратним губицима Југославије, Совјетског Савеза и Пољске у другом светском рату, а по свој прилици их релативно и премашају.

Пораст становништва у међуратном периоду, као и до првог послератног пописа 1948. год. приказан је у наредној табели. Због великог временског размака између пописа 1931. и 1948. год. узета је овде у обзир и процена броја становника за 1940. год. коју су извели стручњаци Републичког завода за статистику⁶¹).

Таб. 5. — Становништво СР Србије 1921—1948. године

Tab. 5. — Population of Serbia, 1921—1948.

Територија	1921	1931	1940	1948
СР Србија	4,819.430	5,725.912	6,429.600	6,527.966
ужа Србија	2,843.426	3,549.690	4,025.000	4,154.175
Војводина	1,536.994	1,624.158	1,738.000	1,640.757
Косово	439.010	552.064	666.6000	733.034

Апсолутни пораст становништва:

Територија	Укупни апсолутни пораст по раздобљима			Просечни годишњи апсолутни пораст		
	1921—1931	1931—1940	1940—1948	1921—1931	1931—1941	1940—1948
СР Србија	906.482	703.688	98.366	90.648	78.188	12.296
ужа Србија	106.264	475.310	129.175	70.626	52.812	16.147
Војводина	87.164	113.842	—97.243	8.716	12.649	—12.155
Косово	113.054	114.536	66.434	11.305	12.726	8.304

Годишње стопе пораста (у ‰) и индекси:

Територија	Годишње стопе пораста			И н д е к с и			
	1921—1931	1931—1940	1940—1948	1931	1940	1948	1948
				1921	1931	1940	1921
СР Србија	17,2	11,6	1,5	118,8	112,3	101,5	135,4
ужа Србија	22,1	12,5	3,2	124,8	113,4	103,2	146,1
Војводина	5,5	6,8	—5,8	105,7	107,0	94,4	106,7
Косово	22,8	18,8	9,5	125,7	120,7	110,0	167,0

Удео главних целина СР Србије у апсолутном порасту броја становника у истим интервалима износио је: ужа Србија 77,9, 67,5 и 131,3%; Војводина 9,6, 16,2 и —98,8%; Косова 12,5, 16,3 и 67,5%, уз напомену да за период 1940—1948. год. удео уже Србије и Косова има веома високе вредности због опадања броја становника у Војводини.

„Одмах по завршетку првог светског рата природни прираштај нагло је порастао у свим рејонима Србије”, будући да се тада испољава тзв. компензациони период. Природно кретање становништва представља изразито доминантног чиниоца у порасту становништва. Његове релативне вредности приказане су у наредној табели:⁶²⁾

Таб. 6. — Природно кретање становништва Србије 1921—1940. године

Tab. 6. — Natural trends of population of Serbia, 1921—1940.

(подаци на 1000 становника)

Територија	1921 — 1930			1931 — 1940		
	живо-рођени	умрли	природни прираштај	живо-рођени	умрли	природни прираштај
уџа Србија	37,0	20,5	16,5	28,8	15,1	13,7
Војводина	26,5	22,6	3,9	21,8	16,3	5,5
Косово	46,4	27,3	19,1	36,8	20,1	16,7

Запажа се знатни нижи наталитет и природни прираштај у Војводини него пре првог светског рата, док је у ужој Србији у првој међуписној деценији 1921—1931 нешто већи него крајем XIX и почетком XX века. Просечно годишње опадање наталитета и морталитета 1921—1940. год. (у %) износу у ужој Србији 0,85 и 0,50, у Војводини 0,51 и 0,52, а на Косову 1,00 и 0,72⁶³⁾. Из ових података се види да је на целој територији Србије без Косова изражено опадање наталитета „у смислу секуларног тренда”, чији се наговештаји јављају још три-четири деценије раније, додуше само у неким крајевима. Регионалне разлике у висини репродукције становништва испољавају се и после првог светског рата, о чему говоре и вредности индекса биолошког типа популације, које је Ф. М и к и ч израчунао на основу података из 1921. год. и исте картографски приказао (индекс биолошког типа означава однос дечје квоте 0—14,9 година старости, и квоте предака — лица старијих од 50. година). Југословенска популација била је тада, уопште узев прогредијентна (прогресивна) са индексом од 2,18. Источни Банат, јужна Бачка и највећи део Источне Србије припадали су стационарном типу, индекс 1—1,57; источни Срем, Шумадија, Западна Србија са западним Поморављем и Санџаком, Понишавље, Крајиште, Власина, лесковачки крај и Косово са Метохијом прогредијентном типу са индексом већим од 3,03, и нормалном прогредијентном типу I, индекс између 2,31 и 3,03; западни Срем, северни, јужни и западни Банат, централна и северна Бачка нормалном прогредијентном типу II, са индексом између 1,58 и 2,30.⁶⁴⁾

У првим годинама после другог светског рата у Србији је у вези са компензационим периодом знатно порастао природни прираштај који највише доприноси релативно високим стопама пораста становништва. Тако је у ужој Србији 1947. год. износио 12,7, 1948. год. 13,55, 1949. год. 14,2 и 1950. год. скоро 16 промила; у поређењу са предратним стањем природни прираштај је имао највећи скок у Војводини где 1949. год. достиже 12,3

промила, што се делимично може довести у вези са масовним доласком колониста из крајева у којима је репродукција била традиционално висока; на Косову је природни прираштај изразито висок и достиже 1950. год. стопу од читавих 29,3 промила.

Промене у карактеристикама густине насељености и основне одлике развитка мреже насеља и насељености

Када се развитак насељености у Србији проматра кроз просечну густину насељености и њене промене по појединим већим регионалним целинама, запажају се знатније разлике у карактеру ове појаве и интензитету. Тако је Кнежевина Србија 1834. год. имала свега 18. становника/км², а 1874. год. 36 ст./км². Присаједињењем четири јужна округа просечна густина насељености је опала на 34 ст./км², а затим се до 1910. год., због високог природног прираштаја и досељавања, повећава на 57 ст./км², те индекс пораста износи 167,6. Повећање густине насељености у Војводини је ишло спорим темпом рачунајући од последњих деценија XIX века на до 1910 год., јер се имиграциони прилив у њене крајеве углавном смирује, док је природни прираштај, као што је напред показано, био релативно мали. Године 1880. у Војводини је густина насељености износила 53 ст./км², да би се до 1910. год. повећала на 68 ст./км². И у овом, као и у свим претходним раздобљима, највећа је била у Бачкој и Сремју, а најмања у Банату. На Косову и Метохији је густина насељености 1880. год. износила свега 22 ст./км², те је сасвим извесно да је у претходним периодима великих емиграција била још знатно мања. Од 1880. до 1910. год. густина се овде удвостручила (44 ст./км²), с тим што је била већа у Метохији него на Косову. На територији уже Србије регионалне разлике у густини насељености су нарочито изразите када се упореде београдско подручје, Подунавље, Шумадија и Поморавље, на једној страни, са Јужном Моравом, Топлицом, Санцаком, Крајином и Тимоком, на другој страни. Наиме, у првој групи региона је због интензивне концентрације становништва густина насељености знатно већа него у другој, и те су се разлике не само одржале, него и потенцирале све до данашњих дана.

Анализа просечне густине насељености, чак и у односу на веће територијалне целине, свакако представља поуздан индикатор развитка насељености, испољавајући и одређене диференцијалне карактеристике овог процеса. Међутим, у случају највећег дела Србије треба увек имати на уму не само различите природне основе неравномерног размештаја становништва и степена његове територијалне концентрације — што посебно долази до изражаја у ужој Србији и на Косову — већ и развијеност производних снага, карактер привреде, ниво и темпо урбанизације и интензитет промена у социо-економској структури становништва. Са таквог становништва, карактер и развој насељености у ужој Србији током XIX и у првој половини XX века показује особине које су типичне за заосталу аграрну средину веома ниског степена урбанизације и високе аграрне пренасељености, која се већ од краја прошлог столећа испољава у њеним аграрно-сточарским регионима. Године 1834. 93,5% укупног становништва Кнежевине Србије чинило је сеоско становништво чији се удео у 1910. год. смањило на 86,9%, тј. готово незнатно. У економској структури становништва пољопривреда је суделовала 1900. год. са 84,2%, индустрија и занатство са 6,7%, трговина са 4,4%, а јавне службе и слободна занимања са

4,7%⁶⁵). Природни прираштај и учестали имиграциони таласи условљавају знатан пораст насељености у главним пољопривредним рејонима (Подунавље и Посавина са Мачвом и Колубаром, Шумадија, Поморавље и Понишавље), али се аграрна насељеност повећава и у брдско-планинским, типичним сточарским крајевима. У Србији се истовремено одвија процес преоријентације пољопривреде са сточарске, на ратарску производњу. Тај процес је праћен интензивним крчењем шума и разоравањем пашњака, деобом сродничких задруга и уситњавањем поседа. Иако ове појаве значе и извесно интензивирање пољопривредне производње, јер се прелази са екстензивног сточарства на ратарство, оне такође манифестују и убрзани пораст аграрне насељености која представља доминантно обележје карактеристика насељености уопште. Због тога је Србија крајем XIX и почетком XX века имала 142,4 пољопривредна становника на 100 ха обрадивих површина, односно 211,2 пољопривредника на 100 ха ораница, што убедљиво говори о аграрној пренасељености и неразвијености производних снага⁶⁶).

Таб. 7. — Градско становништво у же Србије 1834—1948. године

Tab. 7. — Town population of Serbia proper, 1834—1948.

Година	Укупно становништво	Градско становништво	Удео градског у укупном (у %)	Ланчани индекси	Удео Београда у укупном градском становн.
1834	678.192	29.909	4,4	—	23,5
1866	1.216.348	80.224	6,6	268,2	30,9
1884	1.901.736	159.038	8,4	198,2	22,3
1890	2.185.448	201.553	9,2	126,7	27,2
1900	2.529.196	230.665	9,1	114,4	29,7
1910	2.922.058	259.070	8,9	112,3	31,8
1921	2.843.426	285.131	10,0	110,1	39,2
1931	3.549.690	475.187	13,4	166,7	50,2
1948	4.154.175	633.000	15,2	133,2	51,9

Између два светска рата просечна густина насељености на територији у же Србије се повећала са 50,8 ст./км² у 1921. год. на 72,5 ст./км² у 1940. год. (индекс 142,7). Заједно са Косовом, у же Србија у читавом међуратном периоду, као и у првим годинама после другог светског рата задржава обележја неразвијеног аграрног подручја са високом аграрном пренасељеношћу. Тако је у же Србија, према анализама и проценама Економског института у Београду, 1948. год. имала вишак од 1.492.813 пољопривредних становника, што чини 47,6% од њеног укупног тадашњег пољопривредног становништва. На Косову и у Метохији је ситуација била још знатно тежа, будући да је градска привреда била не само неразвијена, већ у многим делатностима и функцијама на нижем нивоу него у појединим периодима турске владавине, те није ни могла да апсорбује у већем броју релативно огроман вишак пољопривредног становништва. Према истој процени, тај вишак износи читавих 392.770. пољопривредника, односно

64,5% од његовог укупног броја (609.898)⁶⁷). Насупрот томе, за Војводину се тадашњи број пољопривредног становништва процењује као адекватан потребном броју пољопривредника који износи 1,120.387, из чега следи оцена да 1948. год. у овој нашој Покрајини није било ни вишка нити мања пољопривредног становништва.

Темпо урбанизације, изражен уделом градског становништва, кретао се у ужој Србији од 1834. до 1948. год. према таб. 7.

У вези са овим подацима треба одмах нагласити да је узето у обзир градско становништво за 21. град, а према ситематизацији која је примењена у студији Завода за статистику СР Србије⁶⁸). С обзиром да је тај списак изоставља нека мања градска, уствари мешовита насеља, обухват је нешто мањи него што би се добио њиховим укључивањем.

Пораст градског становништва Војводине у току XIX века био је веома спор, што се умногоме може објаснити деструктивном аустријском политиком у односу на индустријски развој Мађарске. Но и у оквиру Мађарске, војвођански градови су имали знатно спорији демографски и економски развој. Осим тога, већина војвођанских градова се одликовала високим учешћем пољопривредног становништва у својој социо-економској структури (на пример, тај удео је у Суботици износио до половине укупног становништва), док је више мањих градова имало скоро типичан аграрни карактер („аграрни градови“). Између два светска рата градови Војводине се ослобађају конкуренције и фаворизованог положаја мађарских градова, те је пораст њиховог становништва, као и промене у социо-економској структури, у том периоду интензивнији него у другој половини XIX и почетком XX века. За време другог светског рата неки војвођански градови губе знатан део свог становништва (Вршац, Сента и Сремска Митровица) због окупаторског терора, истребљења Јевреја (Сента) и исељавања Немаца (Вршац).

Пораст становништва у 10. градова Војводине од 1869. до 1948. год. био је следећи:

Таб. 8. — Градско становништво Војводине 1869—1948. године.

Tab. 8. — Town population of Vojvodina, 1869—1948.

Година	Укупно становништво	Градско становништво	Удео градског у односу на укупно становн.	Индекси
1869	1,159.577	213.393	18,4	—
1880	1,187.453	209.684	17,7	98,3
1890	1,344.719	258.000	19,2	123,0
1900	1,443.731	285.912	19,8	110,8
1910	1,525.904	313.116	20,5	109,5
1921	1,536.994	322.204	21,0	102,9
1931	1,624.158	377.990	23,3	117,3
1948	1,640.757	402.377	24,5	106,4

На Косову је између два светска рата развој урбанизације био скоро потпуно конзервиран на нивоу затеченог стања, изузимајући Косовску Митровицу у вези развоја рудника олова, цинка и сребра у Трепчи и суседним рудиштима, и топионице у Звечану.

- 1) Ј. Цвијић *Балканско полуострво и јужнословенске земље — Основи антропогеографије*, Београд, 1966, стр. 14.
- 2) Вук Стефановић Караџић, *Грци и Србљи*, „Новине српске“, бр. 10, 13. марта 1837; исти, *Из историје првог српског устанка*, Београд, 1954, стр. 50—51.
- 3) Ј. Цвијић, *Географски и културни положај Србије*, „Гласник“ СГД, св. 3—4, Београд, 1914, стр. 17—18; исти, *Анексија Босне и Херцеговине и српско питање*, „Аутобиографија и други списи“, СКЗ, коло LVIII, бр. 394, Београд, 1965, стр. 200, 203—204; В. С. Радовановић, *Југославија—Географски положај, унутрашње и спољне везе*, „Гласник“ ЕИ САНУ, књ. II—III (1953—1954), Београд, 1957, стр. 125—126; М. V. Radovanović, *Geografski prostor i društveno-istorijski proces*, «Jugoslovenski geoprostor», CMU, Beograd, 1989, str. 16.
- 4) В. С. Радовановић, *Ibid.*, стр. 131.
- 5) М. В. Радовановић, *Просторне детерминанте и фактори демографског развика у СР Србији*, Симпозијум „Актуелни проблеми демографског развика у СР Србији“, „Статистичар“, бр. 10, Београд, 1982, стр. 213—227.
- 6) В. Р. Petrović, М. V. Radovanović, *Prostorno-funkcionalni položaj i struktura SR Srbije*. Prostorni plan SR Srbije, III element, «Konceptija prostorne organizacije i uređenja teritorije Republike do 2000. godine», књ. F, izd. CAPPs—ISPU, Beograd, 1974.
- 7) Ј. Цвијић, *Балканско полуострво*, стр. 15.
- 8) Д. Туцовић, *Србија и Арбанија*, изд. „Социјалистичке књижаре“, Београд, 1914, стр. 69.
- 9) Ј. Цвијић, *Географски и културни положај Србије*, „Гласник“ СГД, Св. 3/4, Београд, 1914, стр. 17—18.
- 10) Ј. Цвијић, *Балканско полуострво*, стр. 129—130.
- 11) М. Грујић, *Најстарија српска насеља по северној Хрватској (до 1597. године)*, „Гласник“ СГД, Св. 2, Београд, 1912, стр. 153, 164—165.
- 12) С. Ђоровић, *Српски сељак првог устанка*, „Наше село“, Београд, 1929, стр. 53.
- 13) Ђ. Simonović, *Seosko naselje Srbije: prošlost, sadašnjost, budućnost*, «Saopštenja» IAUS, br. 12, Beograd, 1982, str. 19; Isti, *Prostorni razvoj sela Srbije* (doktorska disertacija), Arhitektonski fakultet, Beograd, 1976; А. Урошевић, *Становништво Балканског полуострва у првој половини XVI века*, „Зборник радова“ САНУ, књ. LXXV, Етнографски институт, књ. 4, Београд, 1962, стр. 130, 133; О. L. Barkan, *Les déportations comme méthode de peuplement et de colonisation dans l'Empire Ottomane*, «Revue de la Faculté des sciences économique de l'Université d'Istanbul», Ann. 11, No 1—4, Istanbul, 1953; Д. Ј. Поповић, *Србија и Београд*, Београд, 1950, стр. 16—17.
- 14) Ј. Цвијић, *Балканско полуострво*, стр. 134—135.
- 15) *Ibid.*, стр. 139.
- 16) *Ibid.*, стр. 32.
- 17) И. С. Ястребовъ, *Стара Србија и Албанија*, „Споменик СКА“, т. XLI, бр. 36, Београд, 1904, стр. 42, 51.
- 18) С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва, I, Организовање сељачке земљишне својине*, САНУ, Посебна издања, књ. ССХ, Институт за изучавање села, књ. 1, Београд, 1953, стр. 19.
- 19) *Ibid.*, стр. 45.
- 20) *Ibid.*, стр. 45—48.
- 21) Израчунавање ових података извео Т. П. Вукановић у делу: *Србија на Косову — Етничка прошлост и етнографско-демографско стање Срба на Косову од VI до XX века*, Врање, 1985; у пор.: *Област Бранковића пописана 1455. год.*, књ. I, Сарајево, 1972.

- 22) М. В. Радовановић, Утицај антропогеографских чинилаца на распоред насеља и врсте њиховог микроположаја у Метохијско-призренској котлини, „Гласник“ Музеја Косова и Метохије, књ. VII—VIII, Приштина, 1964, стр. 135—188.
- 23) И. С. Јastreбовъ, Ibid., стр. 91, 95.
- 24) С. Вукосављевић, Ibid., стр. 51, 43—45.
- 25) Ј. Цвијић, Балканско полуострво, стр. 131.
- 26) Ј. Цвијић, Ibid., стр. 178—179.
- 27) Д. Петровић, Важнији моменти из историје настанка Влаха у североисточној Србији, „Развитак“, бр. 2, Зајечар, стр. 44—49; Д. Пантелић, Из прошлости Тимочке Крајине, „Споменица стогодишњице Тимочке Крајине“, Београд, 1933, стр. 54—62; Душанка Бојанић—Лукач, Неготинска Крајина у време турске владавине — на основу извора из XV и XVI века, „Гласник“ Етнографског музеја, 31—32, Београд 1969, стр. 65—110; М. Драшкић, Порекло становништва и етнички процеси у селима Неготинске Крајине, „Гласник“ Етнографског музеја, 31—32, стр. 11—34; В. Стојанчевић, Кнез Милош и Источна Србија, Пос. издања САН, књ. 26, стр. 1, 20—23.
- 28) В. Р. Бурић, Измена народносне структуре Војводине, „Зборник радова“ Географског института ПМФ, Св. III, Београд 1956; Исти, Географски распоред неокOLONIZOVANOG становништва у Војводини, „Гласник“ ЕИ САНУ, књ. II—III (1953—1954), Београд, 1957, стр. 737—748.
- 29) Група аутора, Производне снаге НР Србије, Економски институт НР Србије, Београд, 1953, стр. 71.
- 30) Упор.: С. Вукосављевић, Ibid., стр. 28—29, 31; М. Грбић, Историја Карловачког владичанства, књ. I, стр. 19; Fr. Lötz, Novi Vrbas. Batschkaer Heimatbücher, Drittes Band, str. 15.
- 31) С. Вукосављевић, Ibid., стр. 32, 34.
- 32) Б. Којић, Насеља у Војводини, „Глас“ САНУ, т. ССL, Одељење друштвених наука, књ. 10, Београд, 1966, стр. 63.
- 33) Б. Којић, Ibid., стр. 64.
- 34) Производне снаге НР Србије, стр. 73.
- 35) Б. Којић, Ibid., стр. 70.
- 36) Ibid., стр. 71.
- 37) Д. Ј. Поповић, Ibid., стр. 16—17; Д. Лапчевић, Србија у бројевима, Београд, 1939, стр. 4, 50.
- 38) В. Стипетић, Становништво уже Србије у 19. вијеку и I српски устанак, „Глас“ САНУ, т. ССXСIV, Одељење друштвених наука, књ. 19, Београд 1975, стр. 233; М. Радовановић, Главне карактеристике демографског развоја СР Србије. У зборнику „Социјалистичка Република Србија“, т. 1, изд. НИРО „Књижевне новине“, Београд, 1982, стр. 150.
- 39) В. Стипетић, Ibid., стр. 233.
- 40) Милица Сентић, Становништво и популациони губици устаничке Србије, „Прилози статистичком изучавању првог српског устанка“, „Прилози“ Завода за статистику НР Србије, бр. 14, Београд, 1955, стр. 17—26.
- 41) Становништво Народне Републике Србије од 1834—1953, I, Завод за статистику и евиденцију НР Србије, серија Б, св. 1, Београд, јуна 1953, стр. 4—5.
- 42) Државописи Србије, књ. I—IX; Становништво Народне Републике Србије од 1834—1953, I; М. В. Радовановић, Главне карактеристике демографског развоја Србије, стр. 152.
- 43) В. Миленковић, Економска историја Београда до светског рата, Београд, 1932, стр. 18; М. В. Радовановић, Демографски односи у Београду 1815—1914. године, „Историја Београда“, т. 2, САНУ, Београд, 1974, стр. 267—298; V. Jakschitch, Statistique de Serbie, Belgrade, 1855.
- 44) В. Миленковић, Ibid., стр. 18, 92.
- 45) Упор.: Тих. Р. Борђевић, Из Србије кнеза Милоша (становништво — насеља), књ. 2, Београд, 1924, стр. 76, 145—146, 152, 154, 160; Државопис Србије, књ. IX, стр. 150—153.

- 46) В. Стојанчевић, *Градови, вароши, паланке и тржишта пред први српски устанак 1804 године* — *Културно-историјска проблематика*, САНУ, Балканолошки институт, Пос. изд., књ. 20, Београд 1984, стр. 145.
- 47) Мил. Ант. Вујичић, *Речник места у ослобођеној области Старе Србије* (по службеним подацима), Београд, 1914.
- 48) *Становништво Народне Републике Србије од 1834—1953*, стр. 22.
- 49) *Ibid.*, стр. 26—27.
- 50) *Становништво Народне Републике Србије*, стр. 31—32.
- 51) Све процене за период 1880—1910. год. преузете су из студије „Становништво Народне Републике Србије од 1834—1953”.
- 52) *Производне снаге НР Србије*, стр. 68.
- 53) Радмила Његић, *Природно кретање становништва Србије од 1863—1954. године*. „Прикази” Завод за статистику НР Србије, бр. 20, Београд, новембра 1957, стр. 1—4.
- 54) *Производне снаге НР Србије*, стр. 67.
- 55) М. В. Радовановић, *Демографски односи у Београду 1815—1914. године*.
- 56) V. Jakschitch, *Statistique de Serbie*.
- 57) *Производне снаге НР Србије*, стр. 68.
- 58) М. Јовановић—Батут, *Природни прираст становништва Србије и његов биотички значај*. „Библ. Централног хигијенског завода”, бр. 10, Београд, 1932, стр. 16—18.
- 59) М. В. Радовановић, *Број и пораст становништва Источне Србије од 1834. до 1953. год.* „Зборник радова” ГИ ПМФ, св. V, Београд, 1958.
- 60) *Претходни резултати пописа становништва у Краљевини СХС 31. јануара 1921. године*. Сарајево, 1924, стр. XIV; Милош Маџура, *Становништво као чинилац привредног развоја Југославије*. „Економска библиотека”, бр. 7, Београд, 1958, стр. 10; В. С. Радовановић, *Општа антропогеографија*, књ. 1, Београд 1959, стр. 222; З. Јовановић, *КПЈ према селаштву у Србији до 1929.* „Југословенски историјски часопис”, бр. 1—2, 1974, стр. 115—116.
- 61) *Становништво Народне Републике Србије од 1834—1953. године*, стр. 42.
- 62) Радмила Његић, *Природно кретање становништва Србије од 1863. до 1954. године*, стр. 24, 25.
- 63) Радмила Његић, *Ibid.*
- 64) Ф. Микић, *Карта индекса биолошког типа Југославије*. „Збирка карата” Српског географског друштва, бр. 5, Београд, 1936.
- 65) *Производне снаге НР Србије*, стр. 70.
- 66) *Ibid.*, стр.
- 67) *Производне снаге НР Србије*, стр. 84.
- 68) *Становништво Србије од 1834—1953. године*.

S u m m a r y

MILOVAN RADOVANOVIC

ANTHROPOGEOGRAPHIC AND DEMOGRAPHIC BASES OF DEVELOPMENT OF POPULATION RATE IN SERBIA

Development of population rate to world war II

This paper makes the first part of the study the results of which have been communicated at the scientific gathering in the Serbian Academy of Sciences and Arts, in May 1985. The second part of the study, additionally supplemented by the latest investigations and research of ethnodemographic and ethnogeographic pro-

cesses in the Kosovo and Metohija province, will be published in the first, forthcoming volume of »Collection of Works« of Geographic Institute »Jovan Cvijić«, SANU.

The first chapter treats the transit, mediating and centralizing features of the geographic area of Serbia, vially affecting the development of population rate and demographic processes troughout all the protohistorical and historical epochs. This influence has also reflected strongly on both natural and migration trends of demographic development, on distribution and territorial organization of population, ethnobiological and cultural-civilization processes.

The second chapter shows the basic historical-geographic historical-demographic and ethnogeographic characteristics of development of population rate in Serbia to the First Serbian Uprising (1804.). Regarding the frequent emigration and immigration movements of Serbs and other ethnic groups, closely related to Serbian wars and uprisings against the Turkish occupation, so that witha political-geographic and geopolitical changes in the Southeast and Central Europe, special attention has been paid to migrations of various types, intensity and range (historical migrations as migrations of the whole parts of Serbian people, refugee and forced migrations, metanastatic movements of century determined directions, colonistic movements, etc.

The third chapter first shows the extraordinary significance of renewal of Serbian population after the Austro-Hungarian occupation (1718—1739.), thus creating the basic demographic prerequisites for the First Serbian Uprising. Further on in the text, it is reviewed the successive development of population rate during the 19. century and in the first decades of the 20. century to the World War II.